

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI
O‘ZBEKISTONDA DEMOKRATIK JAMIYAT QURISH
NAZARIYASI VA AMALIYOTI KAFEDRASI**

MADANIYATSHUNOSLIK

fanidan

O‘QUV-USLUBIY MAJMUASI

Tuzuvchi: Y.A.Hudoyqulov – f.f.n., O‘zbekistonda demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti kafedrası dotsenti

TOSHKENT-2015

FANNING MA'RUZA MATNI

MUQADDIMA

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tizimida o'qitilayotgan ijtimoiy-gumanitar fanlar tarkibida Madaniyatshunoslik (Madaniyat tarixi)- eng yosh fan. Bu fan barcha o'quv yurtlarida Mustaqillik yillaridan e'tiboran o'qitila boshlandi. Bu jamiyat hayotini ma'naviy sog'lomlashtirish yo'lidagi dastlabki qadamlardan biri bo'ldi. Aslida elimizda madaniy-ma'naviy islohatlar yurtboshimiz I.A. Karimov tashabbusi bilan 1989 yilning 21 oktyabrida o'zbek tiliga davlat maqomi berilishidan boshlandi. Mustaqillikning to'rtinchi tongida she'riyat sohibqironi Mir Alisher Navoiy bobomizga yodgorlikning ochilishi, 1991 yilning 5 sentyabr kuni Toshkentning bosh maydonini «Mustaqillik maydoni» deb nomlanishi qblarga shuur bahshida etdi.

«Mustaqillik, – degan edi I.A. Karimov, – bizni mustabid va mafkuralashgan kishanlardan ozod qildi. O'zbek xalqiga o'z yurtida boshini baland ko'tarib yurish, o'z madaniyati va an'analarini, qadr qimmatini, dini va e'tiqodini, ona-tili va ma'naviyatini tiklash imkonini berdi».

Madaniyatshunoslik fanini o'qitilishi quyidagi zaruriyat va omillar bilan belgilanadi;

Birinchidan, Mustaqillik jamiyatning barcha jabhalarida-ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda jahon tajribasi va milliy o'zlik asosida chuqur islohatlarni amalga oshirishni tabiiy ravishda kun tartibiga qo'ydi. Bu eski ijtimoiy tizimdan yangisiga o'tish demak. U esa yengil kechmaydi. Yoshlar bu jarayonning mohiyatini to'g'ri anglamog'i, ijtimoiy faol bo'lmog'i uchun umuman tariximizni xususan madaniyat tarixini o'rganmog'i, bilmog'i lozim.

Ikkinchidan, Mustaqillik biz uchun jahonga yuz ochdi. O'zbekiston jahonni taniy boshlaganidek, jahon O'zbekistonni taniy boshladi. Ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy aloqalar kengaydi. Yoshlarimiz xorijiy mamlakatlarda tahsil olmoqda, o'zga xalqlar madaniyati, udumi, an'analari bilan tanishmoqda. Bunday sharoitda o'z madaniy-ma'rifiy merosini yaxshi bilmaslik kechirilmas hol. Ular jahonni hayratga solgan ajdodlar merosini nafaqat bilishi, unga munosib voris bo'lmoqlari lozim;

Uchinchidan, Milliy g'oya va milliy mafkurani shakllantirish, g'oyaviy bo'shliqqa yo'l qo'ymaslik, yoshlarni millat va istiqloq manfaatlariga zid g'oyalar, qarashlar ta'siriga tushib qolishini oldini olish vazifasi milliy ozodlik g'oyalarini, buyuk mutafakkirlarimizning merosi va asarlarini atroflicha bilishni talab etadi. «Millat dardiga darmon bo'lmoq» uchun (Amir Temur) «g'oyaga qarshi faqat g'oya, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin».¹

To'rtinchidan, Madaniyatshunoslik fanini o'qitish - talaba yoshlarda jahon va Vatan madaniyati tarixi bilan bog'liq boy materiallarni mustaqil tahlil etish tafakkur mustaqilligi, tarixiy ong, asl ziyolilikni shakllanishi, millatimiz mentalitetining yuksalishiga yo'naltirilgan, shunga xizmat qilmog'i lozim.

Madaniyatshunoslik fani tarkibiga ko'ra «Odobnoma», Ma'naviyat asoslari kurslaridan birmuncha murakkabligi, tarixiy materiallarga boyligi bilan farqlanadi. qo'llanmaning birinchi bobida - ijtimoiy hodisa sifatida Madaniyat taraqqiyotining asosiy qonunlari, turli xalq va davrlarda amal qilgan madaniyatlarning umumiy va o'ziga xos jihatlari yoritiladi. Ikkinchi bobda- qadimdan hozirga qadar Sharq va g'arb mamlakatlarida madaniyat taraqqiyotining asosiy bosqichlari, Sharq va g'arb madaniyatining o'zaro aloqasi, bir-biriga ta'siri haqida gap boradi. Uchinchi bobda- Markaziy Osiyo mintaqasi madaniyati tarixi, xususan, O'zbekiston hududida madaniy taraqqiyotning tarixan teranligi, qadimiyligi, uni jahon madaniyati tarixida tutgan o'rni mavzulari yoritiladi.

Taqdim etilayotgan kitob- Madaniyatshunoslik fani bo'yicha tayyorlangan dastlabki qo'llanma. Uning tarkibi, masalalarni qo'yilishi va yoritilish uslubi yuzasidan taklif mulohazalar bo'lishi shubhasiz. Mualliflar bildirilgan tavsiya, takliflarni minnatdorchilik bilan qabul qiladilar.

1-MAVZU

KIRISH: Madaniyatshunoslik fanining predmeti va vazifalari

¹ I.A. Karimov., Jamiyatimiz mafkurasi xalqni - xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin, T.,1998 y. 10-bet.

Darsning maqsadi. Madaniyatshunoslik fani – madaniyat tarixi va madaniyat nazariyasidan iboratligi, uning manbai madaniy qadriyat ekanligi, asosiy vazifasi insoniy tabiyat, jamiyat bilan birgalikdagi faoliyatini xamda kishilarning ma'naviy turmushga oid barcha jarayonlarini tadqiq qilishi xaqida tasuvurlarni shakillantirish.

Tayanch tushunchalar

Madaniyyat, ma'naviyyat, individium, sotsium, qonuniyyat, ziyolilik, intellekt, funksiyaya, mentalitet.

Asosiy savollar.

1. Madaniyatshunoslikning predmeti. Madaniyatshunoslik bo'limlari tipologiyasi.
2. «Madaniyat» tushunchasi talqinida tarixiylik va ilmiylik.
3. Madaniyatni inson va jamiyat hayotidagi o'rni hamda ahamiyati.

Madaniyatshunoslik – madaniyat rivojlanishining eng umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Uning manbai insoniyat yaratgan barcha madaniy qadriyatlardir. Madaniyatshunoslikning asosiy vazifasiga insonning tabiat, jamiyat bilan birgalikdagi faoliyatini hamda kishilarning ma'naviy turmushiga oid barcha jarayonlarni tadqiq qilish kiradi. Uning tadqiqot manbai bo'lib:

- inson yaratgan san'at sohasi;
- kishilarning muomala vositasi bo'lgan til;
- jamiyat boyligi va mezon bo'lmish bilim;
- ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy tashkilotlar;
- jamiyatda sodir bo'luvchi demografik va etnik jarayonlar xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik umumnazariy fan hisoblanib, unga xos bo'lgan xususiyat - insonning madaniy hayoti hodisasini tartibli tizimga solib yondashish hisoblanadi. Shuningdek, madaniyat gumanitar bilimlarni o'zida mujassam qilgan holda namoyon bo'lishi bilan birga bilishning o'ta murakkab ob'ekti hamdir.

Madaniyat- bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuigina bo'lib qolmay, ayni paytda u jamiyat taraqqiyotining darajasini ham ifodalaydi, ya'ni, jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarning yig'indisi madaniyatda gavdalanadi. Madaniyatni o'rganishda ob'ektiv qonuniyatlar, hodisalardagi sababiy bog'liqlik haqidagi an'anaviy tasavvurlardan foydalanmaslik ham mumkin. Umumiy bir soha sifatida madaniyatga sistemali yondashuv bir-biriga ta'sir etuvchi turli madaniyat sohalarining o'ziga xos xususiyatlarini qismlarga bo'lib emas, balki ularni yaxlit tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Sistemali yondashuv tadqiqotning juda ko'p uslublaridan foydalanishga imkon yaratadi. Ya'ni, ayrim bir uslublar bilan olingan natijalarni boshqalariga qarama-qarshi qo'ymasdan va mutlaqolashrtirmasdan xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Aynan, sistemali yondashuv madaniyatga o'ziga xos shaklda munosabat bildirgan holda kishilar hayot faoliyati sohalarini ham tushunish imkonini beradi. Bulardan madaniyat sohalarini, madaniyat institutlari tashkil topib, ular aniq tuzilmaga va aniq vazifalarga ega bo'lgan holda ijtimoiy munosabatlar tamoyili, kommunikatsiya, madaniy namunalarni tashkil qilib madaniyat tizimini belgilaydi.

Madaniyatshunoslik fanining quyidagi bo'limlari mavjud:

1. Madaniyat falsafasi- madaniyatdagi murakkab va ko'pmaqsadli jarayonlarni tahlil qilishda yondashuvning eng umumiy tamoyillarini namoyon qilib, qiyosiy tahlil, tasniflashga asoslanadi. Madaniyatni falsafiy anglash, falsafiy asoslash bilan bog'liq materialistik, pozitivistik, ob'ektiv idealistik va boshqa ko'plab qarashlar mavjud. Ularning har birida insonning tabiat va ijtimoiy guruh (sotsium) olamida jismoniy, ma'naviy va ruhiy hayot faoliyatining shakllanishi va rivojlanishini nazariy tushuntirish usullari va o'ziga xos tahliliy uslublari ishlab chiqilgan.

2. Madaniyatning tuzilish shakli (morfologiyasi)- insonga bog'liq bo'lmagan va jamiyatda mustaqil mavjud bo'lgan madaniyatning o'ziga xos shakli uning tadqiqot predmeti hisoblanadi. Madaniyat rivoji jamiyatning ichki qonuniyatlariga o'zaro bog'liqdir, deb hisoblovchi madaniyat morfologiyasi taqqoslash, tahlil va boshqa uslublar asosida madaniyat rivojlanishining manbai va

omillarini ochishga urinadi. Uning mavjudlik davri u yoki bu madaniyatning paydo bo'lishidan to inqirozigachadir.

3. Madaniyat sotsiologiyasi- biron bir jamiyatdagi mavjud madaniyatning aniq jarayonlarini o'rganish bilan shug'ullanadi; bu har xil sotsiologik axborotlarni to'plash, qayta ishlash va tahlil qilish bilan bog'liq bo'lgan madaniyat jarayonini empirik (tajriba) tadqiq qilishda ma'lum madaniyat sharoitida kishilarning o'zaro munosabatlarida, sotsiomadaniyat toifalarida namoyon bo'ladi.

4. Madaniyat tarixi – har bir madaniyatni noyob va asl hodisa sifatida o'rganadi; shuningdek, turli madaniyatlarni o'zaro taqqoslaydi, ularning o'zaro munosabati va o'zaro ta'siri, zamon va makondagi ularning farqlarini madaniy taraqqiyotidagi o'ziga xos va umumiy tomonlarni tadqiq etadi.

5. Madaniyat ekologiyasi – zamonaviy inson hayot faoliyatining barcha sohalarini: insonning individual hayotini, jamiyat hayoti, tabiat bilan o'zaro munosabatlarini qamrab oladi. Bu madaniyatshunoslik tadqiqotidagi eng yangi faol rivojlanayotgan sohalaridan biri.

Madaniyatshunoslik fanining asosiy muammosi inson hisoblanadi, zero madaniyat – bu inson yaratgan narsalardir. Madaniyatshunoslik insonning olam bilan faol munosabatini va bu munosabatlar uning hayot tarzida namoyon bo'lishini, shaxsning ijtimoiy va madaniy rolini, madaniyatlar tipologiyasini o'rganadi.

Madaniyatshunoslik fani madaniyatni ilmiy izohlab, uning umumtarixiy mazmuni va ma'nosini belgilaydi, ijtimoiy-tarixiy bilimlar tizimidagi o'rni va mavqeini asoslaydi.

«Madaniyat» atamasi hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarda rang-barang ma'nolarda ifodalangan. «Madaniyat» va «Kultur» atamalari mutaxassislar fikriga ko'ra ayni ma'noni anglatib, lotincha «ishlov berish», «parvarish qilish» ma'nosini anglatgan. Keyinchalik «ma'rifatli bo'lish», «tarbiyali», «bilimli bo'lish» mazmunida ishlatilgan. O'zbek tilida keng ishlatiladigan «Madaniyat» atamasi arabcha «madaniy»-«shaharlik» degan ma'noni bildiradi. Agar amerikalik madaniyatshunos olimlar A. Kreber va K. Klakxonlarning 1952 yildagi ma'lumotlariga ko'ra madaniyat hodisasiga berilgan ta'rif 164 ta bo'lsa, so'nggi adabiyotlarda bu raqam 400 dan ortiqni² tashkil etadi.

Madaniyat hodisasi tavsifida juda ko'p izohlar mavjud «insoniyatni yashash usuli; ijtimoiy insonning to'laqonli faoliyati», «inson tomonidan yaratilgan muhit», «yaxlit sotsial organizm», insoniyat yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar majmui; sun'iy- ikkinchi tabiat; inson ijodiy faoliyati mahsuli; umuman jamiyat; jamiyatning ma'naviy holati; jamiyat sifati; shartli belgilar tizimi yig'indisi; me'yor va andozalar va hokazo.

G'arbiy Yevropada madaniyat tushunchasi XVIII asrning oxiridan e'tiboran hozirgi mazmunini kasb etgan bo'lsa-da, faqat XX asrga kelib ijtimoiy va gumanitar fanlar kategorial tizimidan mustahkam o'rin oldi. Kishilik jamiyatini beqiyos ko'lamga ega bo'lgan va doimiy ravishda o'zgarib boruvchi ma'lumotlarni muayyan tartibga solishga yordam beruvchi, umumlashtiruvchi tushunchalarga bo'lgan ehtiyoji madaniyat tushunchasini keng tarqalishiga sabab bo'ldi. qadimgi Rimda «Madaniyat»- tushunchasi «hayotni ma'naviy jihatdan yanada yaxshilashga va tozalashga qaratilgan g'amxo'rlik» degan ma'noda ham foydalanilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, mashhur Rim faylasufi-notiq Siseron ham «ruhiyat madaniyati» atamasini ishlatgan. Yevropa xalqlarida XVIII asrning oxirlarigacha «Madaniyat» atamasi aqliy-axloqiy madaniyat tushunchasi bilan yonma-yon ishlatilgan. Ko'rinib turibdiki, «Madaniyat» tushunchasi xilma-xil talqiniga qaramay qadimdan hozirgi kungacha o'z mohiyatini o'zgartirmagan³.

Hozirgi davrdagi madaniyatning ilmiy tushunchasi insoniyat tomonidan yaratilgan va yaratilishi davom etayotgan ma'naviyat, ruhiyatning o'ziga xosligini anglashi natijasida vujudga keldi. Insoniyat «Tabiiy» turmush tarzi asosida yashagan davrda: ya'ni terib iste'mol qilish, ov qilish, baliq tutish, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan vaqtlarida madaniyat to'g'risidagi fikrning tug'ilishi munozaralidir. Oddiy, bir maromda rivojlanuvchi jamiyatda inson

² L.Ch. Kertman, Istoriya kulturi stran Yevropi Ameriki, M. 1987 y. 14-bet.

³ Qarang: O'zbek tilining izohli lug'ati, M. 1981 y., 1-tom, Ensiklopedik lug'at, T., 1990, 1-tom.

o'z madaniyati bilan «qo'shib» yashagan. Urf odatlar, e'tiqodlar, hayotning moddiy va ijtimoiy shakllari undan farq qilmagan. Madaniyatning avtonomiyasi namoyon bo'lishi uchun muayyan darajada texnikaning rivojlanishi va mehnatning ijtimoiylashuviga erishish talab etiladi. Shu asosda madaniyat asta-sekinlik bilan insoniyatdan tobora ko'proq mustaqil bo'lib boradi. Insonning esa madaniyatiga tobe'ligi ortadi. Hozirgi postindustrial jamiyatlardagi ekologik, ma'naviy va axloqiy sohalardagi mavjud muammolar fikrimizning dalilidir. Shuning uchun madaniyatni fenomen sifatida idrok etish, uning rivojlanish qonunlarini tushunish va shu tushunchalar asosida madaniyatni boshqarishga o'rganish zaruriyat bo'lib qoladi.

Insoniyat jamiyati doimiy rivojda bo'lib, u o'zgarib takomillashib boradi. Turli tarixiy davrlarda va xilma-xil madaniyatlarda odamlar dunyoni o'zgacha anglaydilar va qabul qiladilar, o'zlariga xos ravishda tasavvurlari va bilimlarini hosil qiladilar. Biz hozirgi davrdagi mavjud muammolarga o'xshash bo'lgan to'siqlarni o'tmishda odamlar qanday qilib yengib o'tganlarini o'rgana borib o'tmishga savollar bilan murojaat qilamiz, o'tmish bizga javob qaytaradi va shu bilan o'tmish, hozirgi zamon va kelajak o'rtasida doimiy muloqot bo'lib turadi.

Madaniyat – jamiyatning mahsuli, ijtimoiy hayotning eng muhim jabhalaridan biridir. Madaniyatsiz jamiyat bo'lmaganidek, madaniyat ham jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Murakkab ijtimoiy voqelik sifatida madaniyatning o'ziga xos xususiyati shundaki, u insoniyat avlodlarining mehnati va bilimlarini o'ziga singdirib oladi, saqlaydi va doimiy boyitib boradi. Madaniyat ijtimoiy hayotning vorisligi, qadriyatlarini to'plashi va ularni kelgusi avlodlarga yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan sohalarni ifodalaydi.

Ijtimoiy hayotning tarkibiy qismi sifatida madaniyatni jamiyatda tutgan o'rni, jamiyatning mazmuniga va tahlil qilinayotgan ijtimoiy borliqning xususiyatlarga bog'liqdir. Ijtimoiy jarayon, kishilarning xatti-harakati, ya'ni sotsial faoliyati madaniy ideallarni, qadriyatlarni, normalarni qaror toptirilishi yoki barham berilishida vosita vazifasini, shuningdek kishilarning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlarining shaxslararo va guruhlararo aloqalari shakli vazifasini ham bajaradi.

Madaniyat ijtimoiy hayotning tarkibiy va funksional jabhalarida ifodalanadi. Shu jihatdan jamiyat madaniyatni vujudga keltiradi. Jamiyatda vujudga kelgan madaniyat qanchalik murakkablashib boyib borsa, uning insonga va jamiyatga ta'siri mukammallashib va nisbiy mustaqilligi kuchayib boradi. Masalan, Antik jamiyat allaqachon o'tmish, tarixga aylangan bo'lsa-da, uning madaniyati hozirgi kunda o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda yoki biz bu davr madaniyatini o'sha vaqtdagiga nisbatan ko'proq bilamiz. Shuning uchun madaniyatga jamiyatning mahsuli, faoliyat uslubi sifatida qaralsa-da, har bir jamiyatni u yoki bu konkret madaniyatning shakllanish manbai tarzida ham qarash mumkin.

Ijtimoiy taraqqiyot faoliyat bilan madaniyatning o'zaro munosabatlarida o'zgarishlarga olib keladi. An'anaviy va industrial jamiyatlarda informasion faoliyat mustaqil sohani tashkil etgan bo'lsa, «kompyuter inqilobi» sharoitida informatsiyalar, bilimlar ishlab chiqarilishi, yangi texnologiyalar yaratish alohida turdagi faoliyat sifatida shakllandi, informatsiya qimmatbaho tovarga aylandi. Informasion faoliyatdagi bilimlar sintezi tizimidagi murakkab o'zgarishlar muhim qaror topgan g'oyalar va qadriyatlarga ta'sir etmoqda. Ma'naviy madaniyat informatsiyalari zahiralari to'planishi oqibatida sivilizatsiya taraqqiyotida tashkilotchi va harakatga keltiruvchi faktorga aylandi. Buning oqibatida faoliyat va madaniyatning o'zaro munosabatlarida o'zgarishlar boshlandi. Agarda dastlab madaniyat faoliyatning mazmuniga to'liq bog'liq bo'lgan bo'lsa, sivilizatsiya jarayonlari oqibatida faoliyat madaniyatni tobora ko'proq ishtirokida shakllanishi kuzatilmoqda.

Jamiyat taraqqiyotida tarixiy inersiyaning katta ta'sirini ham hisobga olish kerak. Inersiyaning ta'sirida insoniyat bajarilishi lozim bo'lgan vazifalardan tamoman boshqa narsalar bilan mashg'ul bo'ladi. Chunki jamoa tafakkuri qiyinchiliklar bilan qayta quriladi. Moddiy boyliklarni qisqa vaqt ichida yo'q qilish va yoki buzib tashlash mumkin, lekin ma'naviy qadriyatlardan tezda voz kechib uning yangisini qabul qilib bo'lmaydi. Rossiya va sovetlar imperiyalarining milliy ma'naviy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz va an'alarimizni «zamonaviylashtirish» sohasida olib borgan siyosati oqibati nima bilan tugaganligi ko'pchilikka ma'lum.

Biz madaniyat va ijtimoiy faoliyat bir-biridan mustaqil mavjud bo'lmashligi, madaniyatning taraqqiyoti masalalarini qisqacha ko'rib chiqdik, endi madaniyatning shaxs faoliyatidagi o'rni va ahamiyati masalasiga to'xtasak.

Madaniyat va shaxs nafaqat mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan, balki ichki va tashqi tomonlari jihatidan o'zaro mos keluvchi tushunchalardir. Shaxs muayyan madaniy muhitda yashaydi va faoliyat ko'rsatadi.

Qomusiy olam Abu Nasr Farobiy «Baxt saodatga erishuv haqida» risolasida inson kamolatida jamoaning roli katta ekanligini ta'kidlab shunday deydi: «Kamolatga bir kishining o'zi yolg'iz (birovning yoki ko'pchilikning yordamisiz) erishuvi mumkin emas. Har bir insonning tug'ma tabiatida va unga lozim bo'lgan har qanday ish va harakat jarayonida boshqa bir inson yoki ko'pchilik bilan munosabatda bo'lish, o'zaro aloqa qilish hissiyoti bor, odamzod jinsidan bo'lgan har qanday insonning ahvoli shu: u har qanday kamolatga erishuvda boshqalarning ko'maklashuvlariga va ular bilan birlashishga muhtoj yoki majburdir». Uning fikricha, inson o'z-o'zidan baxtli ham bo'lolmaydi, kamolatga ham erisholmaydi. «Bu narsa uning harakatlariga, mehnatiga, kasb-hunar egallashiga, bilimiga va fozil jamiyatda yashashga bog'liq», deydi. «Davlatning vazifasi insonlarning baxt-saodatga olib borishdir, bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi». Farobiy davlatni yetuk shaxs (monarxiya), yetuk xislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar (aristokratiya) va saylangan shaxslar (demokratiya) yordamida boshqarish shakllarini qayd etadi. Farobiy jamiyat o'z rivojida yetuklikka tomon intilishi, shuning uchun kurash olib borishi va nihoyat fozil jamiyat, fozil shahar darajasiga ko'tarilishi haqida fikr yuritadi.⁴

Individ ijtimoiy turmush va madaniyatga qay tarzda jalb qilinganligiga, uning tabiiy imkoniyatlari, harakati, hissiyoti, tafakkuri sotsial-ahamiyatli mazmun bilan to'ldirilganligiga va madaniy shakl kasb etganligiga qarab shaxs sifatida qaror topadi. Madaniyat individual va ijtimoiy hayot bilan uzluksiz birlikni tashkil topgan vaqtgacha mavjud bo'ladi.

Madaniyat kishilarga tana a'zolari, instinktlar yoki tug'ma iste'dod kabi tabiatdan berilmaydi, har bir individ o'zining shaxsiy tajribasi asosida, mustaqil ravishda bevosita tevarak atrofdagi kishilarning, jamiyatning va o'tgan avlodlarning to'plagan tajribalarini o'zlashtiradi.

Individium ijtimoiy amaliyot mahsuli bo'lgan madaniyatni o'zlashtirish bilan birga unga aks ta'sir etadi. Shaxsning shakllanishi jarayonida madaniyatning moddiy dunyosini ham boyitadi. Shuningdek inson madaniyat normalariga amal qilgan holda nafaqat tabiatni va jamiyatni, balki, shaxsiy «tabiati»ni ham o'zgartiradi. Madaniyat shaxsning ichki dunyosi mazmuniga, «ikkinchi tabiati»ga aylanadi.

Shaxsning madaniyat bilan o'zaro munosabati hech qachon to'liq va uyg'un bo'la olmaydi. Ijtimoiy va individual hayot, shuningdek madaniyat stixiyasi bir-biri bilan mos kelmasligi mumkin. Madaniyat doimo inson bilan chambarchas bog'liq bo'ladi va usiz yashay olmaydi. Lekin voqelikning murakkab, yaxlit birligi sifatida u o'z rivojlanishi qonunlarida va borliqqa nisbatan mustaqildir. U madaniy merosni o'zida mujassamlashtirgan konkret sotsial guruhlarining ma'naviy hayotiga nisbatan boyroq va chuqurroqdir. Madaniyat doimo qadriyatlarning eng yirik zahirasi, tajribalar hazinasi bo'lib qoladi. Insoniyat avlodlari undan foydalanadilar va unga o'z hissalarini qo'shadilar.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, individ bilan madaniyat o'rtasidagi munosabat murakkab jarayon hisoblanadi. Individni ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishiga imkon beruvchi psixo-sotsial va madaniy dunyoqarashi ijobiy va salbiy qarashlarning yig'indisidan tashkil topadi. Insonga ishchanlik, fidoiylilik, matonat, o'tkir zehn bilan birga kaltafahmlik, yalqovlik, shafqatsizlik, o'z manfaatlarini to'g'ri tushuna olmaslik, haqiqiy qadriyatlarni sohtasidan ajrata bilmaslik illatlari ham xosdir. Shuning uchun madaniyatni nafaqat qadrlash va saqlash, balki tanqidiy o'rganish talab etiladi.

Qayd etilgan sabablar ta'sirida muayyan ishlab chiqarish usuli hukmronligi sharoitidagi tarixan tarkib topgan ijtimoiy va madaniy muhitda jamiyat bilan individ o'rtasida nisbatan o'zgaruvchan muvozanat bo'ladi. Bu muvozanatni hosil bo'lishida madaniyatning ishtiroki

⁴ Ma'naviyat yulduzlari. T., 1999y., 68 bet.

salmoqlidir. Madaniyat shaxsga ta'sir etadi va uning psixologik holatini shakllantiradi, shaxsning xarakterida va dunyoni bilishida muqim o'rnashib qoladi.

Shaxs madaniyat bilan quyidagi sohalarda munosabatda bo'ladi:

birinchidan, madaniyat ta'sir etish ob'ekti sifatida uni o'zlashtiradi;

ikkinchidan, madaniy qadriyatlarni tashuvchi va ifodalovchisi sifatida konkret madaniy muhitda faoliyat ko'rsatadi;

uchinchidan, madaniy ijodiyot sub'ekti sifatida madaniyatni rivojlantiradi.

Madaniyat va shaxsning o'zaro munosabatlari, uning shaxs hayotida tutgan o'rni to'g'risidagi mulohazalarimizga xulosa qilib, shuni aytish mumkinki, tabiat stixiyali qonuniyatlar asosida rivojlanib borsa, insonning ichki dunyosi, ichki «tabiati» ni shakllantirish maqsadli, yo'naltirilgan asosda tashkil etilishi mumkin, bunda madaniyat insoniyatga shunday imkoniyatni yaratuvchi muhim vositalardan biri bo'ladi.

Madaniyatshunoslik kursi tarix, falsafa, sotsiologiya, etnografiya, sotsial psixologiya kabi bir qator fanlarning kesishuvida vujudga kelgan, yangi sotsial gumanitar fan hisoblanadi. Uning izlanish ob'ekti ijtimoiy voqelik bo'lgan madaniyat va inson hayoti uslubi hisoblanadi. Unda madaniyatning vujudga kelishi, rivojlanishi, jamiyatda amal qilinishi bilan bog'liq masalalar to'g'risida, madaniyat qoidalari institutlarning, qadriyatlarning jamiyat hayoti va rivojlanishidagi o'rni, o'zaro aloqalari jarayonlari o'rganiladi.

Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida, aql, bir tomondan ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan tashqi ta'sir – ta'lim-tarbiyaning natijasi ekanligini uqtiradi. Forobiy fikricha, aql faqat insongagina xos bo'lgan tug'ma quvvat-ruhiy kuch bilan bog'liq.

Forobiyning aql, umuman bilish haqidagi ta'limotida mantiq (logika) ilmi muhim o'rin tutadi. «Mantiq san'ati kishiga shunday qonunlar haqida ma'lumot beradiki, bu qonunlar vositasida aql chiniqadi, inson sog'lom fikr yuritishga o'rganadi», - deb yozgan edi u. Forobiy mantiq ilmi bilan grammatika o'rtasidagi mushtaraklikni qayd etadi: mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ilmi ham tafakkurni haqiqiy yo'ldan olib borish uchun aqlni to'g'irlab turadi.

Forobiy logikasi musulmon Sharqidagi so'nggi mantiqqa oid fikrlarning rivojiga katta turtki berdi. Uning bilish, mantiq, aql haqidagi fikrlari inson haqidagi ta'limoti uchun xizmat qiladi. Aqlga ega bo'lish, bilimli, mantiqli bo'lish bilan chegaralanmay, u ma'lum axloqiy prinsiplarga, axloqiy madaniyatga egalik bilan yakunlanishi kerak. Negaki har bir davrda jamiyat axloqi jamiyat madaniyati degan mezon bilan baholanar ekan, madaniyatli insonni axloqsiz, e'tiqodsiz, imonsiz va aqlsiz tasavvur qilish qiyin.

Forobiy: «Aqlli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil deydilar. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqlli deb bo'lmaydi, ularni ayyor, aldoqchi degan nomlar bilan atamoq lozim»⁵.

Forobiy o'rta asrlar sharoitida birinchi bo'lib jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida izchil ta'limot yaratdi. Bu ta'limotda madaniyatli jamiyatning ko'p masalalari- davlatni boshqarish, ta'lim-tarbiya, axloq, ma'rifat, diniy e'tiqod, urush va yarash, mehnat va boshqalar qamrab olingan.

Kursning asosiy masalasi bu inson to'g'risidagi, uning tabiati va imkoniyatlari to'g'risidagi masaladir. Tabiatning mavjudlik qonuni xilma-xil bo'lganidek, insonning ichki tabiati, ya'ni madaniyati ham tabiiy muhit, ijtimoiy borliq va tarixiy davrlar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi. Bu o'zgarish faqat ilgarilab borish, yangi qadriyatlarning vujudga kelishidagina iborat emas, Bu biron-bir sohadagi buzilishlar, inqiroziy alomatlarining kuchayishi bilan ham xarakterlanishi mumkin. Hozirgi zamon ilmiy texnika taraqqiyotining tabiiy muhitga, ma'naviy hayotga va boshqa sohalarga salbiy ta'siri fikrimizning dalilidir.

Madaniyatshunoslik kursi madaniy tarixiy davrlarni tahlil qilishda bilishning uch bosqichini tabiiy birlikda olib qarashga harakat qiladi.

⁵ Ma'naviyat yulduzlari. T., 1999 y., 67 bet.

A) Konkret davrning yaxlit qiyofasini, ya'ni uning badiiy obrazini yaratishga intiladi;

B) Insoniyat borlig'ining umumiy dinamikasida davrning ma'naviy o'rnini aniqlaydi (ijtimoiy ong tarixida, fanda, san'at va falsafada o'rganiluvchi davrga berilgan bahoning evolyusiyasini ham o'z ichiga oladi).

V) Konkret davrning «mazmuni»ni tahlil qiladi, ya'ni uning hozirgi davr tafakkurida qanday o'ringa ega ekanligini, uning muammolarini bizga qanday ta'sir etishini, bizga qaysi tomonlari bilan yaqinligini, hozirgi vaziyatning qaysi sotsial va individual kamchiliklari unda aktuallashtirilganligini ko'rsatadi.

Madaniyat tiplari tarixiy davrlarga qarab o'zgarib turadi. Davrlarning almashinishi bilan madaniyatda ham sifat o'zgarishlari yuz beradi. Konkret tarixiy davrda yashagan kishilarning dunyo to'g'risidagi tasavvurlari, bilimi, ma'naviy qadriyatlarini to'g'risida atroflicha ma'lumotga ega bo'lishimiz uchun biz shu davrning madaniyatiga murojaat qilishimiz lozim. Shuning uchun madaniyatshunoslik fani turli xalqlarning madaniy rivojlanish tarixini jahon madaniy taraqqiyotining tarkibiy qismi sifatida o'rganish bilan birga konkret tarixiy davrning ijtimoiy taraqqiyotda tutgan ma'naviy rivojlanishi bosqichlari, umumiy qonuniyatlari, o'ziga xos xususiyatlarini ham o'rganadi.

Madaniyatshunoslik tinglovchilarni turli tarixiy davrlar madaniyatlari va sotsial guruhlarning urf-odatlari, turmush tarzi to'g'risidagi bilimlar bilan boyitadi. Tarixiy va gumanitar bilimlarni tartibga keltiradi, ijtimoiy turmush voqealarini yagona mazmun asosida anglashga yordam beradi. Ko'plab betakror va mustaqil madaniyatlardan tashkil topgan jahon sivilizatsiyasining birligi va xilma-xilligini ko'rsatadi. Kishilarning fuqarolik va ma'naviy yetuklikka erishishlarida, fikrlar va qadriyatlar plyuralizmini ko'ra bilishda fan taraqqiyotini to'g'ri baholash qobiliyatini hosil qilishda muhimdir.

«Inson eng oliy darajadagi tarixiy mavjudotdir. Inson tarixiy davrda, tarixiy davr insonda mujassam» (N. Berdyaev). Negaki, har qanday davrning xususiyat va darajasi madaniyat rivoji bilan o'lchanadi.

Madaniyatshunoslik fani muhim tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. Insonda ziyolilik hissini tarbiyalash kursning diqqat markazida turadi. Kishi qanchalik ziyoli bo'lsa- degan edi D.S. Lixachev- u shuncha ko'p tushunadi va o'zlashtiradi, uning dunyoqarashi va qabul qilish doirasi shunchalik kengayadi. Kishining madaniy saviyasi qanchalik tor bo'lsa, u hamma yangiliklarga va «juda eski»likka nisbatan shunchalik befarq bo'ladi. o'zining eski odatlari bilan yashaydi. Dunyoqarashi tor bo'lib, hamma narsaga shubha bilan qaraydi. O'tmishning madaniy qadriyatlarini va o'zga millatlar madaniyatlarini bilish, uni saqlash, ko'paytirish, estetik qiymatlarini qabul qila bilishning rivojlanib borishi madaniy taraqqiyotning eng muhim vositalardan biri bo'lib hisoblanadi. Insoniyat madaniyati rivojlanishi tarixi bu nafaqat yangi, balki eski madaniy qiymatlarni izlab topish tarixidir. Shuningdek, o'zga madaniyatlarni bilish, ma'lum ma'noda gumanizm tarixi bilan qo'shilib ketadi. Bu boshqa xalqlarga nisbatan hurmat, to'g'ri ma'nodagi bardoshlilik, tinchlik tilash demakdir⁶.

Ziyolilik tushunchasi ilmiy va oddiy ong darajasida ta'riflanishi jihatidan farq qiladi. Oddiy ong darajasida intelegentlilik deganda oliy ma'lumotga ega bo'lgan, asosan, aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi, bilimli kishilar tushuniladi.

Ilmiy tushunishda ziyolilik bu ma'lumot darajasiga, bilimga, eruditsiyaga bog'liq emas deb talqin qilinadi. Inson xotirasidan mahrum bo'lsa, ma'lumoti bo'lmasa ham agar u o'zga madaniyat kishilarini, san'at asarlarining keng va xilma-xil sohalarini va o'zgarar g'oyalarini tushunish layoqatini saqlab qolsa, intellektual hayotga moslashib ketsa-bu intelegentlilik hisoblanadi. Demak, ziyolilik bu ruhiy holat bo'lib, ayrim kishilarga tabiatdan berilsa-da, lekin inson unga tinimsiz mehnat va izlanishlar orqali erishadi.

Madaniyatshunoslik fanining yana muhim vazifalaridan biri bu kishida ijodiy qobiliyatni rivojlantirishdir. Madaniyat faqatgina moddiy va ma'naviy qiymatlar yig'indisidan iborat emas, balki ijodiy faoliyatdir. Madaniyatshunoslik yangi ma'lumotlar berish bilan birga yoshlarda madaniyat voqealari bilan munosabatda bo'lish malakasini hosil qiladi. Xilma-xil

⁶ Lixachev D.S. Poetika drevnerusskoy literaturi. M.Nauka. 1979. str.159.

ma'lumotlar berish bilan birga tinglovchilarda ilmiy tafakkur qilish uslublari uzliksizligi, mantiqiylikni shakllantiradi.

Kursning tarbiyaviy funksiyasini tadbiq etilishi, uni bilish funksiyasi bilan qo'shib o'rganilishini talab etadi. Tarixiy davrlar madaniyatini o'rganish madaniyatlarni qarama-qarshi qo'yish, ularga baho berish, farq qilish maqsadlariga emas, balki yangilikni o'rganish, boshqa madaniyatlar qimmatlaridan baxramand bo'lishiga xizmat qiladi. Bu vazifalarni bajarishda madaniyatshunoslik kursi tarixiy antropologiya-madaniyatga yaxlit fenomen, dunyo va hayotni idrok etish usuli sifatida munosabatda bo'ladi.

Tarixiy antropologiyaning eng muhim tushunchalaridan biri bu mentalitetdir. «Mentalitet» - bu madaniyatga taalluqli bo'lgan kishilarda u yoki boshqa muhitning muayyan «aqliy vositalar yig'indisi», «psixologik moslama»larning mavjudligini bildiradi. Ular insonga o'zgarishning tabiiy va sotsial borlig'ini mustaqil qabul qilishi va idrok etishiga shart-sharoitlar yaratadi. Betartib uzuq-yuluq tushunchalar va ta'sirlar tafakkur orqali qayta ishlanadi, nisbatan tartibli dunyo manzarasiga aylanadi. Bu manzara inson xatti-harakatida o'chmas iz qoldiradi. Bir sotsial va madaniy umumiylikning tegishli bo'lgan, tarixiy jarayonining sub'ektiv tomoni hisoblanuvchi idrok va his qilish uslublari tarixning ob'ektiv jarayoniga qo'shiladi.

Hozirgi zamon madaniyatshunoslik fani «madaniyat» tushunchasini qo'llanishiga qarab quyidagicha o'rganadi: a) Individual-shaxs madaniyati; b) guruhiy madaniyat-milliy, sinfiy, tabaqaviy, kasbiy, oilaviy; v) makon va zamonda cheklangan muayyan tipdagi jamiyat madaniyati; g) insoniyat madaniyati.

Madaniyatni qo'llanish jihatidan turlarga bo'lish munozarali bo'lsa-da, biz ularning mavjudligini inkor qila olmaymiz. Ijtimoiy taraqqiyotlarning tafovutlarini yo'qotmaydi, balki, aksincha, uning xilma-xilligini yanada kengaytiradi. Shuning uchun ularni tobora chuqurroq o'rganish madaniyat to'g'risidagi tasavvurimizni kengayib borishiga xizmat qiladi.

Madaniyat tushunchasi qo'llanish jihatidan xilma-xil bo'lgani kabi, kundalik hayotda (oddiy ong) va fanda ham turli mazmun kasb etadi. Biz «muomala madaniyati», «mehnat madaniyati», «xatti-harakat madaniyati» kabi iboralardan foydalanamiz va ularga ko'nikib qolganmiz. Kundalik hayotda madaniyatdan voqelikni baholash tushunchasi sifatida va shaxsning ma'lumotlilik, xushmuomalaligi, ozodaliligi, vazminligi kabi xususiyatlari bilan bog'lab, tushuntirishga odatga aylangan. Madaniyatli kishi tushunchasiga qo'shib ishlatiluvchi sifatlar juda keng bo'lib, uni qo'llash jamiyatning umumiy madaniy darajasi va shaxsning sotsial statusiga bog'liqdir. Hozirgi davrda «ishlab chiqarish madaniyati», «xizmat ko'rsatish madaniyati», «dam olish madaniyati» va boshqalar to'g'risida ko'p gapirilmoqda. Bu iboralar orqali madaniyat deganda ijtimoiy institutlarning samarali faoliyat ko'rsatishlari tushuniladi. Ba'zan madaniyat to'g'risidagi tasavvurlar shaharlar turmush tarzi, kinoteatrlar, teatrlar va kutubxonalarga tez-tez borib turish «madaniy» kishilar bilan do'stlashish va chiroyli narsalar bilan bog'liq deb fikr qilinadi. Ro'znomalarda, statistik ma'lumotlarda «iqtisod va madaniyat», «fan va madaniyat», «siyosat va madaniyat» iboralari ko'p ishlatiladi, bunda madaniyat ma'naviy ustqurma yoki axloq va san'at sohalari bilan cheklangan. Ilmiy nuqtai nazardan iqtisodni, siyosatni va fanni madaniyatdan tashqari turuvchi soha deb hisoblash haqiqatdan yiroqdir. Shuningdek, klassik qadriyatlar va san'atning buyuk namunalari, ideal va yuksak intilishlar madaniyatga taalluqli sohalar bo'lib, oddiy, kundalik narsalar unga yotdir degan fikrlar asossizdir. Kundalik hayotda madaniyatga faqat qadriyatlar yig'indisi sifatida qaralishi ham to'g'ri emas, chunki madaniyatda insoniyatga zararli bo'lgan, eskilik qoldiqlari, to'liq tekshirib ko'rilmagan «yangiliklar» kabi salbiy narsalar ham o'zlashtirilishi mumkin. Kundalik hayotda va fanda madaniyat atamasidan foydalanish to'g'risidagi mulohazalarni xulosa qilib shuni aytish mumkinki, madaniyat eng keng ma'noda insonni o'rab turgan tabiatdan, ijtimoiy munosabatlarda va bevosita o'zida stixiyali ravishda vujudga kelgan tayyor ma'lumotlardan foydalanishni, ongli ravishda ajratib olishni taqozo etadi. Madaniyat tabiatdan farq qiladi, an'analar, ramzlar, til, bevosita taqlid qilish va amaliy o'rganish orqali avloddan-avlodga singdiriladi. Madaniyat shaxs tomonidan, uning sotsial

jihtadan shakllanishi jarayonida o'zlashtiriladi va asosan keng tarqalgan va ko'pchilik qabul qilgan axloq, tafakkur va his qilishning parchalaridan tashkil topib, individual harakatlar hissasi bunda juda kamdir.

Madaniyatni ilmiy tushunish oddiy ongdan quyidagilarga ko'ra farq qiladi. Birinchidan, u juda keng bo'lib kishilar faoliyatining barcha uslublarini, ijtimoiy hayotning barcha shakllarini o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, kundalik hayotda hissiy bezab ko'rsatilgan va qimmat jihatlarga urg'u berilgan tasavvurlardan farq qilib, fanda tavsifiy ta'rif berish bilan cheklanadi.

Oddiy ongda madaniyatni tushunishning xususiyati bevosita unda amaliy ishtirok etilishiga bog'liqligidir. Madaniy voqeliklarga inson befarq munosabatda bo'la olmaydi. Uning qadriyatlarga munosabati va hissiy emotsional tasavvurlari bolalik davrida to'plagan tajribasidan boshlanadi va kishining jamiyatda tutgan o'rniga, yoshiga, mavqeiga ham bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan u o'ziga begona bo'lgan urf-odatlar va xatti-harakatlarga nisbatan extiyotkorlik bilan munosabatda bo'ladi.

Fan esa bevosita umumiy ahamiyatga ega bo'lgan, ob'ektiv haqiqatga mos tushunchalardan foydalanishi kerak.

1. Qadriyat (aksiologik) o'lchovi asosidagi ta'rif. Bunda madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qimmatlarning yig'indisidan iborat deb talqin etiladi. Madaniyat inson faoliyatidan tashqarida mavjud emas. Baholash qadriyat nuqtai nazaridan voqelikni tahlil qilish faoliyatining tabiiy va zarur bo'lgan shartidir. Madaniyat nimada namoyon bo'lishidan qat'i nazar muayyan qadriy o'lchovga ega bo'ladi. Madaniyat tushunchasi taraqqiyot, tarix, inson insonparvarlik kabi kategoriyalar bilan bir qatorda turadi. Insonning faoliyat natijasi, muayyan qadriyatlarga ega bo'lgan voqelik predmetli aksiologik ta'rifning negizini tashkil etadi. U kishilarning ishlab chiqarish, ijtimoiy va aqliy faoliyatni qamrab oladi. Bu ta'rif kamchiliklardan ham holi emas. U voqelikni yaxlit idrok etishga, natijalarni mexanik hisobga olishga asoslangan. Bunday yondoshuv voqelikka sub'ektiv baho berishga imkoniyat yaratadi. Aksiologik yondoshuv doirasida madaniyat faoliyat natijasi-o'tmishga aylanib qolib, o'tmish va hozirgi zamon bilan tabiiy aloqalar buzilishi mumkin. qadriy yondoshuvning zaif tomonlarini ko'rsatish boshqa davrga xos bo'lgan qimmatlar tizimidan voz kechishini anglatmaydi.

2. Madaniyatni «faoliyat» tushunchasi asosida ta'riflash. Madaniyatning umumiy tabiatini idrok etishga qilingan harakat tufayli madaniyatni kishilarning ijodiy faoliyati jarayoni sifatida tushunish vujudga keldi. Faoliyat kategoriyasi o'rganish ob'ekti inson bo'lgan fanlar harakatini integratsiya qilish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Madaniyatni ijodiy faoliyat va inson faoliyatining o'ziga xos uslubi sifatida ta'riflash konsepsiyasi bir qator muhim masalalarda bir-birini to'ldiradi. Jamiyat nafaqat qayta qurishga, balki an'analarni, madaniy yodgorliklarni saqlab qolishga ham muhtojdir. Jamiyatning amaliy va nazariy, moddiy va ma'naviy kabi har qanday faoliyati ijodiy soha bilan birga o'zida faoliyat ko'rsatish va madaniyatning o'zlashtirish aspektlarini mujassamlashtiradi. Ijodiyot faoliyat ko'lami qancha katta bo'lsa, madaniyatning ishlab turishi funksiyasi va kelgusi avlodlarga yetkazib berish uchun zarur bo'lgan faoliyat ko'lami shuncha keng bo'ladi. Faoliyat maqsadli yo'naltirilgan aktivlikdir. Inson qanchalik faol harakat qilsa, shunchalik madaniyatning «chegaralari» yo'qolib boradi. Bu chegaralar vaqt, makon va qimmat o'lchovlariga ega. Faqatgina belgilangan vaqt intervalida inson faoliyati natijalarini to'g'ri tasavvur qilish va ularni rejalashtirish mumkin. Faoliyat natijasi, boshlanishidan qanchalik yiroq bo'lsa, shunchalik uni madaniyatga munosabati noaniqlashtirib boradi. Makonda va qiymat chegaralarida ham xuddi shunday xususiyatlar mavjud. Intensiv faoliyat chegaralarni kengaytiradi, lekin bunda vujudga keluvchi voqeliklar mavjud madaniyat uchun begona va xatarli bo'lishi ham mumkin. Shuningdek, ushbu yondoshuvga xos bo'lgan madaniyatning tirik asosidan falsafiy abstraksiyalar dunyosiga o'tishga intilishi, hozirgi davrga xos bo'lgan texnokratik tafakkur ta'sirini kuchayishiga olib keladi. Ushbu ta'rifning kuchli tomonlari mavjudligiga qaramasdan, amalda u tarixiy-madaniy izlanishlardan yiroq bo'lib qolmoqda.

3. Informasion ta'rif madaniyatni «barcha irsiy bo'lmagan informatsiyalar yig'indisi», uni tashkil etish va saqlash uslublari sifatida ta'riflab, madaniyat informatsiyalar ombori emas», u nihoyatda murakkab tashkil etilgan mexanizm bo'lib, u informatsiyani doimiy ravishda eng foydali va qulay uslublarni ishlab chiqqan holda saqlaydi, yangi informatsiyalarni qabul qiladi, ularni qayta ma'lumotlarga aylantiradi, ularni belgilarini bir tizimdan boshqasiga o'tkazadi, deb izohlaydi.

«Barcha irsiy bo'lmagan informatsiyalar yig'indisi» deganda biz misol uchun xotirani tushunishimiz mumkin. Chunki xotira mexanik mazmunga ega emas, balki ijodiy jarayon hisoblanadi. Xotiraning eng muhim ma'naviy ahamiyati shundaki, u vaqt to'sig'ini yengadi va o'limga qarshi turadi. Umumiy xususiyatlarga muvofiq biz madaniyatni xotira bilan qiyoslashimiz mumkin. Bunda biz alohida olingan shaxsning xotirasini emas, balki jamiyat xotirasini nazarda tutamiz.

Yu.M. Lotmanning fikricha bir qator qoidalar, cheklashlar sifatida namoyon bo'luvchi tashkiliy vaziyat madaniyatni belgilovchi xususiyati hisoblanadi. K. Levi-Strosning fikriga ko'ra, «qaerda qoida bo'lsa, shu yerda madaniyat boshlanadi. Inson tabiatidagi barcha umumiylik tabiatga tegishli bo'ladi va stixiyali avtomatizm bilan xarakterlanadi, majburlash normalari bilan belgilanuvchi sifatlar madaniyat sohasiga tegishli bo'lib o'zida nisbiylik va xususiylikni mujassamlashtiradi»⁷.

Yu.M. Lotman ta'kidlaydiki, «madaniyat entropiyasi» informatsiyaga aylantirishning eng mukammal mexanizmidir. Bu mexanizm informatsiyani saqlashi va uzatishi bilan birga uning ko'lamlarini kengaytiradi. O'z-o'zini doimiy ravishda mukammallashtirishi va rivojlantirib borishi uning qonunidir. Shuning uchun madaniyat bir vaqtda ham stabillik ham dinamizm xususiyatlarini namoyish qilishi kerak. Shu ma'noda madaniyat tirik organizm va san'at asarlariga xos bo'lgan xususiyatlariga ega. Madaniyatni insoniyat tomonidan yaratilgan yaxlit badiiy asar sifatida qabul qilishimiz lozim.

Xulosa sifatida shuni aytish kerakki, Madaniyatshunoslik kursi gumanitar fanlar qatorida oliy o'quv yurtlarida o'rganilishi hozirgi davr talabiga mos keladi. Jamiyat hayotidagi mavjud muammolarni faqat iqtisodiy, siyosiy tadbirlar va huquq-tartibotni mustahkamlash bilangina to'la hal qilib bo'lmaydi. Buning uchun jamiyatning ma'naviy hayotini ham qayta qurish talab etiladi. «Ma'naviyat yo'q joyda- degan edi Prezident I.A. Karimov- xech qachon baxt-saodat bo'lmaydi».

Madaniyatshunoslik talabalarga jahon madaniyati va uning tarkibiy qismi bo'lgan O'zbekiston madaniyatini rivojlanish tarixi, xususiyatlari, o'zaro aloqadorligi muammolari va istiqbollari to'g'risida bilim, ko'nikma va malakalarni berish bilan ayni paytda, milliy madaniyatga va o'zga millatlar madaniyatlariga, qadriyatlariga ularni hurmat ruhida tarbiyalashda, madaniyat yodgorliklariga ijodiy munosabatda bo'lishlarida, ma'naviy jihatdan rivojlanishlarida ko'maklashadi.

Nazorat uchun savollar

1. Madaniyatshunoslik fanining predmeti, u nimani o'rganadi?
2. Madaniyatshunoslik ilmining asosiy yo'nalishlarini sanang?
3. «Madaniyat» atamasi fanda qachon paydo bo'lgan?
4. «Madaniyat» deganda qanday ma'no va hodisani tushunasiz?
5. «Madaniyat» tushunchasining qanday asosiy ta'rif, tasniflarini bilasiz?
6. Tabiat bilan madaniyat (ikkinchi tabiat) ni qanday farqli tomonlari mavjud?
7. Inson va jamiyat hayotida madaniyatni tutgan o'rnini tushuntiring?
8. Madaniyatning ahamiyati xususidagi buyuk mutafakkirlarning fikrlarini eslang.
9. Madaniyatning qanday tiplari mavjud?
10. Hozirgi zamon madaniyatshunoslik fani bilan bog'liq bilimlarning ahamiyati nimada?

Mustaqil ish savollari

⁷ Lotman Yu.M, Stati po tipologii kulturi. Tartu. 1970. 7.b.

1. "Madaniyat" tushunchasining mazmun-mohiyati tahlil qilinadi (krossvord tayyorlash orqali)
2. Madaniyat va shaxs kamoloti. Madaniyat va jamiyat (Esse)
3. Madaniyatning ahamiyati haqidagi buyuk mutafakkirlarning fikrlarini jamlash.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: "O'zbekiston", 2003 y.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch – T., "Ma'naviyat" 2008.
3. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., O'zbekiston, 2009.
4. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., "O'zbekiston", 2010.
5. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: "O'zbekiston", 1999 y.
6. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.
7. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Perzident Islom Karimovning "Nezavisimaya gazeta" muxbirining savollariga javoblari). –T.: "O'zbekiston", 2005 y.
8. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. – T.: O'zbekiston, 2000 y. 11-bet.
9. Karimov I.A Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. 11-jild. –T.: "O'zbekiston", 2003 y.
10. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo'lmaydi. –T.: "O'zbekiston", 2005 y.
11. Akramov Sh. va boshqalar. O'zbekistonning madaniy obidalar. –T.; «O'zbekiston», 1993.
12. Madaniyat va ma'naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.
13. Jo'raev N. Yuksalish. – T.; «O'zbekiston», 1995.
14. Xayrullaev M. O'zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.-T.; «O'zbekiston», 1995

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.
2. Abdullaev M. Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. "Farg'ona", 1998.
3. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O'zbekiston», 1998.
4. Boboev X va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.
5. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. – "Toshkent", 2001.

2-MAVZU

MADANIYAT RIVOJLANISHINING ASOSIY QONUNIYATLARI

Darsning maqsadi. Madaniyatning asosiy 3ta soxasi: moddiy manaviyat, ma'naviy manaviyat va badiiy madaniyat xaqida tasavvurlarni shakllantirish, madaniyatning turli funksiyalari va qonuniyatlari xaqida ma'lumot berish.

Tayanch tushunchalar

Moddiy madaniyat, ma'naviy madaniyat, badiiy manaviyat, qadriyat, inkulturatsiya, individualizatsiya, singifikativ, kommunikativ.

Asosiy savollar.

1. Moddiy va ma'naviy madaniyat va ularning o'zaro aloqadorligi.
2. Madaniyatning shaxs va jamiyat hayotidagi o'rni.
3. Madaniyat boylklari (madaniy qadriyatlar).

Madaniy jarayonning o'ziga xosligi shundaki, madaniyat hodisasi xar doim shakl va mazmun, borliq va munosabat, narsaning mavjudligi va uning ramziy mazmuni uyg'unligiga ega bo'ladi. Moddiy madaniyat va ma'naviy madaniyat-madaniyatning asosiy ikki sohasi bo'lib, bir-biri bilan o'zaro aloqada, o'zaro ta'sirda va bir-birini taqazo qilgan holda rivojlanadi. Moddiy madaniyat har doim ma'lum bir ma'naviy madaniyatning timsoli hisoblanadi, o'z navbatda ma'naviy madaniyat ham qaysidir narsa, belgi, tasvir, ramzlarda moddiy uyg'unlikda mujassam bo'ladi.

Moddiy madaniyatning ma'naviyatdan tarixan ayriligi faqat insoniyat taraqqiyotining boshlang'ich davrlarigagina xosdir. Jamiyatda ma'naviy faoliyat maxsus sohaga aylangach axloqiy mezonlar, din, san'at, huquq, siyosat, fan shakllanib, ma'lum doiradagi kishilar bu soha bilan shug'ullana boshladi.

Uzoq vaqtlar fanda madaniyat deganda faqat ma'naviy madaniyat nazarda tutildi. Negaki, borliqni haqiqat, yaxshilik, go'zallik belgilaydi deb hisoblashgan. Shuning uchun, birinchi o'rinda ilmiy tadqiqotlarning asosi fan axloq, nafosat bo'lib keldi. Natijada, jamiyatning moddiy hayotini, uning iqtisodiyotini o'rganishga e'tibor berilmadi. Moddiy madaniyat tadqiqot uchun qiziqarsiz, hisoblangan.

Industrial jamiyatining vujudga kelishi, uning texnikaviy taraqqiyoti va texnologiyalarini tezda almashishi madaniyatshunoslarni insoniyatning barcha moddiy madaniyatini o'rganishga majbur qildi.

Kishilarning amaliy qayta o'zgartiruvchilik faoliyati, ularni ijtimoiy ishlab chiqarish va takroriy ishlab chiqarish bilan bog'liqligi moddiy madaniyatning o'ziga xos sohalarga bo'linishi madaniyatshunoslikda muayyan tadqiqotlarga zaruriyat tug'dirdi.

Moddiy madaniyatning **birinchi katta sohasi** bu mehnat qurollari ishlab chiqarishning barcha vositalari, turar joylar, aloqa vositalari, texnika qurilmalari. Xullas, sun'iy sharoitda yaratilgan narsalarning barchasi, shuningdek moddiy madaniyatning bu qismi ishlab chiqarish texnika madaniyati yoki jamiyat hayotining moddiy texnika asosi deb ataladi. Ishlab chiqaruvchi texnika madaniyatining maxsus qismini ishlab chiqarish texnologiyalari, mehnat faoliyatida ishtirok etuvchilarning ijodiy ko'lami, ularning texnik bilimi, ishlab chiqarish madaniyati, jismoniy va ruhiy imkoniyatlari tashkil qiladi.

Moddiy madaniyatning **ikkinchi sohasi** ijtimoiy hayot va uning barcha tarmoqlarining me'yoriy harakatini ta'minlovchi ko'plab ijtimoiy institutlar, tashkilot va muassasalar faoliyati bilan bog'liq. Bu turli hokimiyat tuzilmalari va unga munosib boshqaruv shakllari, ijtimoiy tashkilotlar, ta'lim, yosh avlodni tarbiyalash va ta'lim berish, sog'liqni saqlash va dam olish, bo'sh vaqt va ko'ngil ochish muassasalari tizimi kabi barcha ijtimoiy institutlar amalda jamiyat madaniyatini saqlaydi, o'zgartiradi va qayta shakllantiradi.

Moddiy madaniyatining **uchinchi sohasi** (ishlab chiqaruvchi va qayta ishlab chiqaruvchi) insonning o'zi hisoblanadi. Moddiy madaniyatning bu sohasi nafaqat insoniyatni shunchaki biomavjudotlik muammolarini tadqiq qilmasdan, balki avlodlarning o'zaro munosabatlari muammolarini ham tahlil qiladi.

Inson ulg'ayishi va jamoaga mansubligi mezonidan boshqa jamiyat madaniyati a'zosi sifatida shakllanishi mumkin. Ikki xil, ba'zan insonni ikki turdan ham ko'proq madaniyatga mansubligi uni ko'p tomonlama, turli madaniy olamga mansub qiladi. Ammo, bunda ma'lum xavf ham yashirin bo'ladi. Ya'ni, ulg'ayuvchi avlod jamiyatga aralashuvi jarayonida begona madaniyatlarning aralashuvi yoshlarni o'zining madaniyat manbaidan ayrilishiga, o'z etnik an'alarini tushunmasligiga olib keladi. O'z milliy madaniyatidan mahrum kishi manqurtga aylanadi va har qanday madaniyatga ham befarq munosabatda bo'ladi. Shuning uchun meros, madaniyatning uzluksiz an'anaviy yangilanish jarayonini ta'minlash o'ta muhim.

Moddiy madaniyatning uchinchi sohasi doirasiga inson hayot faoliyatining genetik (irsiy), jismoniy (somatik), tibbiy-biologik xususiyatlari haqidagi, jamiyatda yuzaga keladigan va tarixiy taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlari aks etuvchi madaniy an'alar va sog'lom odatlarga to'g'ri keladigan insonning tartibli ovqatlanish va turmush tarzi haqidagi bilimlar majmui bo'lgan inson ekologiyasi muammolari ham mansub.

Umuman, moddiy madaniyatga mehnat madaniyati, ishlab chiqarish madaniyati, turmush madaniyati, ekologik madaniyatlar kiradi. Ishlab chiqarish vositalari moddiy madaniyatning muhim qismidir. Zamonaviy texnika yutuqlari jamiyat moddiy madaniyatning asosini belgilovchi jihatdir. Maishiy turmushdagi iste'mol buyumlari ham har bir xalqning moddiy hayot darajasini belgilaydi. Shu o'rinda moddiy madaniyat ishlab chiqarish va iste'mol buyumlarining oddiy majmuidangina iborat bo'lmay, ularni ijodiy o'zlashtirish, yangidan yaratish, ulardan

mukammal foydalanish usullari hamdir. Bunda ijodiy salohiyat, malaka va g'oya yangidan moddiylashib, shaxs, jamiyat, millat, xalq, davlat umuminsoniy mazmun ham kasb etadi.

Moddiy madaniyat muayyan tarixiy davrda jamiyatda mavjud bo'lgan buyumlarni moddiy ishlab chiqarish faoliyatining barcha sohalarini va natijalarini o'z ichiga oladi.

Tarixiy davrlarda madaniyatning keng ko'lamli rivoji sivilizatsiya tushunchasida ham ifodalanadi. Sivilizatsiya ijtimoiy va moddiy madaniyat taraqqiyoti bosqichini bildirib, moddiy madaniyatning turdosh nomidir. Hozirgi davrda sivilizatsiya insoniyatga begona bo'lgan ob'ektlarni qayta o'zgartirishni bildiradi, madaniyat esa insonning fazilati va holati, tashqi dunyoga bog'liqligi yoki erkinligining mezonidir. Nemis olimi O. Shpengler, sivilizatsiya tafakkurni bir qolipga solib qo'yadi, umum qabul qilgan haqiqatlarni mutloqlashtiradi, deb hisoblaydi. Bundan tashqari, sivilizatsiyani urbanizatsiyaga, hatto olamni noinsonlashtirishga olib keladi, Sivilizatsiya va fan o'zligicha ma'naviy taraqqiyotni ta'minlay olmaydi, bu yerda aqliy, axloqiy va estetik yutuqlarni mujassam qilgan ma'naviy tuzilma zarur degan fikrlar mavjud.

Ma'naviy madaniyat ancha ilgari o'rganila boshlangan. Insoniyat tarixining boshlaridan kishilar ma'naviy madaniyatni belgilashga, uning shakllanish sabablarini aniqlanishga, ma'naviy boylik ijodkori va yaratuvchilari qanday sifatlarga ega bo'lishlari kerakligi va ma'naviy ijodkorlik jarayonini tushuntirishga uringanlar. Ilgari mavjud bo'lmagan madaniyat hodisasini vujudga keltirishga xizmat qiluvchi ijodiy kuchlar hayolat, fantastik tadqiqotlarga e'tiborlarini qaratadi. Insondagi barcha qobiliyat tabiatan mavjud bo'lib, uning shakllanishi insonning paydo bo'lish davridan boshlangan. Insondagi ajdodlardan qolgan yovvoyilik xususiyatlari tabiat bilan doimiy o'zaro hamkorlikda, uni o'zlashtirishi davomida yo'qolib, bilimi rivojlandi. Undagi jismoniy va ruhiy jihatlar takomillashib, intellektual va xissiy imkoniyatlar kuchayib bordi. Inson jismoniy, fikriy va his qiluvchi mavjudod sifatidagi dastlabki davridanoq o'ziga xos dunyosini yarata boshladi: Moddiy va ideal dunyosi taraqqiyotining har bir davrida fikrlash va his qilish tarzining maxsus aqliy tasavvur tizimi to'plandi. Bunda barcha umuminsoniy madaniyat singari turli xalqlar tomonidan yaratilgan mustaqil madaniyatlar manbai ham mavjud. Insonning ideal dunyosi- bu uzluksiz harakat shaklining benihoya rang-barangligi, murakkab me'yor, munosabatlar darajasiga ega bo'lgan obrazlar rivoji va vazifasi, tiplarning voqelik bilan aloqasidir.

Ma'naviy faoliyatning turli shakllari mavjud, biroq, ularning barchasi ilk butunlik elementlari bo'lib qoladi. Fan, din, falsafa, san'at, axloq, xuquq, siyosat, mafkura, milliy o'zlik ma'naviy madaniyatning aniq shakllari hisoblanadi. Alohida shakldagi ma'naviyatning xususiyati maxsus tuzilish va ma'lum vazifalar majmuidan iborat, har birining o'ziga xosligida ifodalanadi. Ma'naviy madaniyatning ayrim shakllari (fan, san'at) «chegaralanganlikda» farqlanadi, ya'ni ma'naviy madaniyatning aniq sohasiga aylanadi, boshqa shakllarida (axloqiy, estetik) faoliyatning barcha turlari qorishib ketadi. Madaniyatdagi hayratlanarli funksional haqqoniylik shuki, unda hech bir ortiqcha, shunchaki narsa yo'q, barcha madaniyat hodisasi o'zaro foydali umumiy aloqadorlikda kechadi. Tadqiqotchilar madaniyatning turli funksiyalarini ko'rsatadilar. Jumladan:

Olamni o'zlashtirish va qayta o'zgartirish; bunda u mavjud narsalarning jismoniy talablarini, shuningdek ijoddagi hayotiy talablarni qondirish zarurati bilan bog'liq.

Himoya-moslashuv vazifasi; jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi muvofiqlikni saqlash. Ushbu funktsiya uzoq vaqt qiyin tabiiy sharoitlarda barcha yangi himoya vositalarini ishlab chiqishda va ko'niktirishda (olov, turar joy, kiyim, dehqonchilik va hok.) odamning omon qolishini ta'minlaydi. Keyingi vaqtlarda o'ta jiddiy bo'lib turgan muammo tabiatni himoya qiluvchi vositalarni yaratish, bunda ekologik mezon, ekologik tafakkurning keng qo'lamda yoyilishini amalga oshirish zarur.

Signifikativ funktsiya (belgilash, ro'yxatga olish mazmunida):- mazmun, ma'no, nom, belgilar ko'lamini ishlab chiqish vositasida dunyoning qiyofasida, voqelikni belgi tizimining yaratilishi. Sezgililar ham, tashqi idrok ham, na shuurning bevosita kechinmalar holidayi yig'indisi ham yo'nalishni aniqlash tizimini insonga ta'minlab bermaydi. Bu vazifani

ma'lumotlarni o'zida saqlamasdan, nazariy modellar va axborotlar bilimini to'plashni vujudga keltirish uchun faqat material bo'lib xizmat qiluvchi mazmun bajaradi.

Axborotlarni o'zlashtirish va yig'ish funksiyasi xabarlarni yig'ish va saqlash vositasi tabiiy xotira yoki xabarlarni narsalarga yozish (qo'lyozmalar, kartinalar, plastinkalar, kitoblar, kinotasmalar, ohonrabo yoki raqamli yozuvlar) bo'lishi mumkin. Har qanday holatda axborotlarni tashkil qilish, uning qadri va mazmuni bo'yicha tartibga solishning ma'lum usuli va belgilar tizimi zarur. hozirgi davrda til belgilar tizimining keng qo'llami va o'ta ahamiyatlisi bo'lib qolmoqda.

Kommunikativ funksiya (aloqa almashuv)- mohiyatni aniqlashda bilimlar, fikrlar, ma'naviy kuchlarni almashlash. Ijtimoiy hayot doimiy ravishda energiya, axborot, o'zaro amaliy hamkorlikni taqozo qiladi, negaki, faqat turli tiplarning munosabati (an'anaviy, funksional-ahamiyatli, shaxslararo, ishlab chiqaruvchi, ma'rifiy-madaniy) jamiyatning tuzum sifatida mavjudligini va uning keyingi taraqqiyotini ta'minlashga qodir.

Normativlik funksiya (mezon-me'yoriy)- kishilar hulqini tartibga solish, ularning kuchini bir me'yorda va jamiyatni bir butunlikda saqlash maqsadida muvofiqlashtirish. Me'yor-qoida qandaydir harakat yoki qandaydir predmetlar, narsalarni yaratish sohasida aniq ko'rsatmadir. Ongli ravishda o'rnatilgan yoki ko'p asrlik an'analarga tayanuvchi majburiy, taqiqlovchi me'yorlar mavjud (huquqiy, axloqiy me'yorlar), biroq ularning mazmuni bor jamiyatni barbod qilmaslik uchun kishilar faoliyatini tartibga solish, aniq chegaralar bilan belgilash.

Ruhiy yoki «loyihaviy» mo'tadillik- bayramlar, diniy marosimlar, o'yin, tomosha jarayonlarida ruhiy zo'riqlashlarni bartaraf qilish. qoniqarsiz istaklar, ro'yobga chiqmaydigan niyatlar, amalda taqiqlanuvchi janjallar mavjudligi ruhiy zo'riqlashlar paydo bo'lishiga olib kelib, nafaqat ma'lum bir shaxs salomatligiga zarar yetkazadi, balki, ommaviylik kasb etib, jamiyat harakatini izdan chiqarishi mumkin. Shuning uchun madaniyatda keraksiz xissiyotdan xalos bo'lish mexanizmi ishlab chiqilgan.

Xullas, kishilar yaratgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar, boyliklar ularning qobiliyatlari, munosabatlari va mohiyatli kuchlari namoyon bo'lishidan iborat. Inson madaniyat sohasida bu ma'naviy qadriyatlarga o'z munosabatini bildirar ekan, ayni vaqtda, o'zi rivojlanadigan, o'zi o'zgarib turadigan mohiyat sifatida ham namoyon bo'ladi. Demak, madaniyat narsalar shaklida, inson faoliyatining tayyor mahsulotlari shaklida va insonning jonli qobiliyatlari, bilimlari shaklida yashab turadi.

Kishilar ijtimoiy tajriba jarayonida zaruriy moddiy shart-sharoit va hayot vositalarini yaratish bilangina kifoyalangan, ayni chog'da o'z ongini ham takomillashtiradi. Ijtimoiy ong shakllarini (dunyoqarash, axloq, huquq, estetik ong) vujudga keltiradilar yoki ma'naviy ishlab chiqarish faoliyatni amalga oshiradilar. Bularning majmui ma'naviy madaniyat sohasini tashkil etadi.

Ma'naviy madaniyat kishilar ma'naviy ijodkorligi faoliyatlari natijalari- tasavvurlar, g'oyalar, ilmiy bilimlar, diniy qarashlar, san'at sohalari, axloqiy va huquqiy me'yorlarni ishlab chiqarishdan hosil bo'ladi. Bunday ma'naviy qadriyatlar o'zicha paydo bo'lmaydi, balki muayyan taraqqiyot bosqichida o'zaro munosabatga kiradigan kishilar tomonidan yaratiladi. Ma'naviy madaniyat – ma'naviy ijodning shunchaki mahsuloti bo'lmay, balki ijodiy faoliyatni amalga oshiradigan kishilar o'rtasidagi munosabatni ham bildiradi. Shuningdek, ma'naviy madaniyat ta'lim va fan sohasi bilan bog'langan ilmiy faoliyat va bilim olish jarayoni bilan uzviy bo'lgan bilish madaniyatini, axloqiy va estetik madaniyatni o'z ichiga oladi. Natijada, ma'naviy madaniyat o'zaro uzviy bog'liqda inson ma'naviy fazilati va faoliyatining narsalarda moddiylashgan shaklida, inson tomonidan yaratilgan ma'naviy qadriyatlar shaklida (ilm, san'at, huquq, axloq qoidalarida) mavjud bo'ladi.

Madaniyatning quyidagi funksiyalari bevosita shaxs bilan bog'liq:

- **«Gominizatsiya»** - urug'doshlik xususiyatlarini o'rganish. Madaniyat «aqli odam» uchun xos bo'lgan - nutq, narsalarni ramziy ifodalash (yoki mavhum tafakkur) xususiyatlarini har bir odam o'rganishga imkon yaratadi.

-**Sotsializatsiya**- (umumlashtirish)- jamiyat hayoti uchun uning haqiqiy a'zosi sifatida zarur hisoblangan ma'lum miqdordagi shartlarni o'zlashtirish. Bu funksiya idrok, tafakkur, nutq, so'zlarni

qo'llanilishi, ohangi, imo-ishora va shama, tipik hodisalarga munosabat tarzi, shuningdek, talab va qadriyat yo'nalishlari tizimini shakllantirish kabi andozaviy usullarning mustahkamlanishi bilan bog'liq.

- **Inkulturatsiya** - avvalo o'z xalqining, keyin esa umuminsoniy madaniy merosga (aralashish) munosabatda bo'lish (Bu jarayonni muhokama qilishga alohida mavzu bag'ishlanadi).

- **Individualizatsiya** - madaniyat ma'lum shaxslar qobiliyati, iqtidori, xususiyatini o'ta rivojlantirishga mo'ljallangan. Shaxs madaniyati qolgan barcha madaniyatlar doirasida- (jamiyat, insoniyat) eng asosiy bo'g'in bo'lib, bu har bir aniq shaxs madaniyatining barkamollik darajasiga jamiyat yoki butun insoniyat madaniyati bog'liq bo'lishini bildiradi.

Har qanday jamiyat ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi, boy bilim olami bo'lib, u insonni qaerda yashashi va harakat qilishini, umuman, dunyodagi va jamiyatdagi o'rini belgilashga yordam beradi. Madaniy qadriyatlar inson uchun o'ta shaxsiy mohiyat va mazmun kasb etib, inson u orqali boshqa kishilar bilan, butun jamiyat bilan munosabat o'rnatadi. qadriyatlar jamiyatga manzur bo'luvchi axloq shakllarini yaratishda va anglashda insonga yordam beradi. Taxsinga loyiq joyi shundaki, insonda boshqalarga nisbatan munozarali emas, balki muloyim munosabat shakllanadi. Munozaralar tug'ilgan hollarda jamiyatni mustahkamlashga munosib bo'lgan bartaraf qilishning qulay usullari topiladi.

Jamiyat, avvalo tarixning muayyan bir taraqqiyoti bosqichida tabiatdan ajralib chiqqan moddiy dunyoning tarkibiy qismi bo'lib, rivojlanuvchi kishilar hayotiy faoliyatlarining majmuidir. Shuningdek, jamiyat kishilik tarixining muayyan bosqichi yoki ijtimoiy tizimning aniq tipi. Ishlab chiqarish munosabatlarining majmui ijtimoiy munosabatlar deyiluvchi jamiyatni, ya'ni tarixiy taraqqiyotning muayyan bosqichidagi jamiyatni vujudga keltiradi.

Shaxs bilan jamiyatning o'zaro munosabatlari turli tarixiy davrlarda turlicha bo'lib, shaxs madaniyati jamiyat madaniyatini belgilaydi va shaxs madaniyati ham o'z navbatida muayyan bir jamiyat madaniyatida shakllanadi. Har bir jamiyat shaxs madaniyatini kamol toptirishda o'zining me'yoriy qadriyatlarini belgilaydi va shaxsning ma'naviy ehtiyojlarini ta'minlaydi.

Jamiyat bilan shaxsning o'zaro munosabati, shaxsning erkinligi, uning huquq va burchlari, insoniy qadriyatlar haqidagi muammo barcha tarixiy davrlardagi muhim masala hisoblangan.

Inson tabiatning oliy mahsuli bo'lib, uning mohiyati barcha ijtimoiy munosabatlar yig'indisi bilan belgilanadi. Inson ayni paytda ham tarixiy taraqqiyotning mahsuli, ham uning sub'ektidir. Ijtimoiy munosabatlar insonni ijtimoiy vujudga aylantiradi, dunyoqarashini shakllantiradi. Inson ishlab chiqarish jarayonida faqat narsalar yaratib qolmay, o'zini, o'z shaxsiyatini ham qayta yaratadi. Bu jarayonda inson o'zini takror ijod qiladi va shu jihatdan u ijtimoiy mavjudotdir.

Odamlarning ijtimoiy mohiyati shaxsda mujassamlashgan holda o'z ifodasini topadi. Shaxs odamning ijtimoiy mohiyati va ijtimoiy faoliyatining ifodalanishidir. Odam ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish natijasida shaxsga aylanadi.

Inson ijtimoiy munosabatlar yig'indisi sifatida muayyan huquq va burchlarga egadir. Bu uning shaxs ekanligini ifodalaydi. Individ shaxsga aylanishi uchun bir qancha huquq va erkinliklarga ega bo'lishi lozim. Shaxs deyilganda, umuman insonni emas, balki tipik va erkinliklarga ega bo'lgan odam tushuniladi. U ijtimoiy shart-sharoitlarga bog'liq bo'lgan odamdur.

Individ alohida bir kishi bo'lib, boshqalardan farqlanuvchi xususiyatlarga ega. Individ ham ijtimoiy mavjudotdir. U ijtimoiy taraqqiyot jarayonida ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish asosida shaxs sifatida shakllanadi. Individning shaxs tariqasida voyaga yeta borishi u mansub bo'lgan tarixiy sharoitlardan, yashab, ta'lim-tarbiya olib turgan jamiyatdan ajralmasdir.

Shaxsni jamiyatdan, ijtimoiy munosabatlardan ajratib bo'lmaganidek, jamiyat taraqqiyoti ham insonning amaliy faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi munosabat bir-biriga bog'liq, bir-birini taqozo qiladigan munosabatlardir. Ijtimoiy munosabatlar ta'sirida shaxs turmushining turli-tuman ko'rinishlari, xususiyatlari shakllanadi. Shaxsning shakllanishida jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. har bir shaxsda u mansub bo'lgan jamoaga, millatga, elatga, jamiyatga xos jami xususiyatlar va belgilar bo'ladi. Shaxs o'z hayotining butun mazmunini jamiyatdan, kishilar jamoasidan oladi. har qanday shaxs ob'ektiv shart-sharoitlar va sub'ektiv omillarning uzviy birligi ta'siri ostida shakllanadi. Shaxs kamolatida ob'ektiv shart-

sharoitlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Oila, o'quv dargohlar, ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar, matbuot, mahalla, ko'cha singari omillar ham shaxsni tarbiyalashda muhimdir. Ob'ektiv shart-sharoitlarning shaxsiga ta'siri sub'ektiv omillar orqali o'tadi.

Shaxs ijtimoiy mavjudot sifatida muayyan erkinlikka ham egadir. Uning erkinlik darajasi jamiyatning ijtimoiy tuzilishiga, mulkiy munosabatlarga ham bog'liq. Erkinlik har bir shaxsning tabiiy huquqidir. Shaxslarning insoniy huquqlari va erkinliklarni chegaralab qo'yish, paymol qilish; milliy, diniy kamsitishlar; irqchilik; xalqlarning tili, urf-odatlar, tarixi, madaniy meroslari, milliy qadriyatlariga bepisand qarash, ularning huquq va manfaatlarini kamsitishdir.

Shaxsning huquq va erkinliklaridan tashqari uning jamiyat va umuminsoniyat oldidagi burchi va ma'suliyati ham bor. Inson o'zi yashab turgan jamiyatning qonun-qoidalari, tartiblari, axloqiy, huquqiy normalariga amal qilmaslik, uning muammolari, qiyinchiliklariga befarq qarash aslo mumkin emas. Har bir mamlakatning konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan qonunlarga amal qilish, boshqa fuqarolarning milliy qadr-qimmatini hurmatlash, jamiyat manfaatlariga, turmush tarziga, odob-axloq va madaniyatga zid va nojo'ya harakatlarga murosasiz bo'lish, Vatanni himoya qilish va boshqa shu kabilar shaxsning burchi va ma'suliyatidan iborat.

Har bir shaxsning umumxalq manfaatlariga to'la taalluqli bo'lgan burchlar va ma'suliyatlari ham bo'ladi. Bular tabiatni muhofaza qilish, uning boyliklarini qo'riqlash, madaniy-tarixiy yodgorliklarni saqlash haqida g'amxo'rlik qilish, boshqa xalqlar va mamlakatlar bilan do'stlik, tinchlikni saqlash singarilardir.

Barcha sivilizatsiyali jamiyatlarda shaxsning erkini bo'g'ib qo'yish, uning huquqlariga yo'l bermaslik, unga hiyonat qilish yoki uning jamiyat oldidagi burch va ma'suliyatini bajarmasligi qonun yo'li bilan ta'qiqlanadi.

Barcha madaniyatli jamiyatning xususiyatini, uning mezon va mazmunini ziyolilar belgilaydi. Ziyolilik bu nafaqat keng bilimga ega bo'lishni, balki tashabbuskorlikni, javobgarlikni, axloqiy-estetik jur'atni va tug'ma iste'dodni bildiradi.

Ziyolilar-aqliy mehnatning xilma-xil murakkab turlari bilan shug'ullanuvchi qatlamdir (fan va madaniyat xodimlari, o'qituvchilar, muhandislar, texniklar, shifokorlar).

Madaniyatlilik deganda kamtarlik, halollik, rostgo'ylik, sahovatpeshalik, insonparvarlik, yaxshilik, sahiylik kabi insoniy fazilatlarga ega bo'lish, axloqiy qoidalarga to'la amal qilish, o'z millati hamda boshqa xalqlarni ham hurmat qilish xislatlari anglashiladi.

Ziyolilik aqliy kamolat egasi bo'lish, nazariy masalalarni anglashga, ilmiy bilimlarni o'zlashtirishga tayyor bo'lishdir. «Ziyolilik» yuksak darajada kamol topgan intelligentni, keng bilimli, yuksak madaniyatlilikni anglatsa, «Ziyoli» kishilarni tabaqalari orasidagi ijtimoiy qatlamni anglatadiki, bu qatlam yuqori malakali aqliy mehnat bilan mashg'uldir.

Yetarli bilimga ega bo'lmagan holda dunyodagi barcha narsalar to'g'risida fikr bildiruvchi kishi diletantdir. Diletantlik madaniyat kamligining belgisi bo'lib, chinakam madaniyat va ziyolilikka aloqasi yo'qdir.

Tarbiyalilik ziyolilikning asosiy belgisi bo'lib, uning umumiy madaniy saviyasi ko'pincha nutq madaniyatida aks etadi. Madaniy nutq avvalo to'g'ri nutq demakdir. Madaniyatli kishi obrazli, ifodali va chiroyli nutq orqali o'z fikrini bayon qiladi.

Ziyolining estetik didi baland bo'ladi, ya'ni san'at asarlarining go'zalligi to'g'risidagina emas, balki kishilarning, tabiatning va jamiyatning go'zalligi haqida fikr yuritishga, qo'pollik va adolatsizlikka qarshilik ko'rsatib uni bartaraf qilishga qodir bo'ladi. Hamma narsada me'yor va uyg'unlik tuyg'usi ziyolilikning yuksak xususiyatidir.

Ziyolilik bilim, ilm va tarbiya bilan kamol topadi. Ziyolilik tushunchasiga umumiy madaniyatdan tashqari qalb nozikligi, umuman, hayotga munosabatda yuksak ong, ijtimoiy faollik ham kiradi. Demak, «ziyolilik» tushunchasi faqat aqliy mehnat kishisiga taalluqli emas. Ziyoli deb chuqur intelegentga, intuitiv oliyjanoblikka ega bo'lgan, ma'naviy ehtiyojlari keng har bir kishini atash mumkin. Madaniyatshunoslikni o'rganishdan maqsad ziyolilikni tarbiyalashdir. Ziyoli- intellektual shaxs, uning madaniyatli kishidan farqi, jamiyat va millat taqdiriga ma'naviy javobgar bo'lgan shaxsligidadir. Intellektual shaxs individual holatlarda o'z fikridan qanoatlanmaydigan, o'ziga-o'zi qarshi boruvchi, o'zini-o'zi inkor qiluvchi ichki

xususiyatlarga ega bo'lgan ziyolidir. Ziyolining shu xususiyatlarida komillik belgilari namoyon bo'ladi.

Shaxsning komillikka erishuvini ta'minlashda jamiyatdagi mehnat madaniyatini rivojlantirish, kishilarning siyosiy ongliligini oshirish, axloqiy va estetik nafosatini tarbiyalashda madaniyatning tarkibiy qismlari, sohalari katta vazifani bajaradi. Shaxsni sotsial jihatdan farqlanishiga ko'ra insonning mehnat madaniyati, munosabat madaniyati, axloq madaniyati, badiiy-tafakkur madaniyati, dunyoqarashi ruhni olami haqida gapirish mumkin. Madaniyat ijtimoiy tuzilma sifatida ilmiy bilimlarni, tafakkurni, axloqiy-estetik qadriyatlarni, axloqiy-huquqiy nizomlarni, urf-odat va an'analarni qamrab oladi.

Shaxs madaniyatining shakllanishida jamiyat madaniyatining quyidagi tizimlari ahamiyatlidir:

Siyosiy madaniyat- kishilarning siyosiy ongi, manfaatlari, e'tiqodlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy- huquqiy g'oyalar majmui bo'lib, ma'naviy qadriyatlarning maxsus tizimini tashkil qiladi. Bu madaniyat tarixiy taraqqiyot bosqichlarida jamiyatning ijtimoiy tabaqalari manfaatlari bilan bog'liq holda vujudga kelib, jamiyat siyosiy faoliyatiga uzviy bog'liq. Siyosiy madaniyat, siyosiy faoliyat sifatida, ya'ni insonlar faoliyatidagi tabiatni qayta yaratish va o'zlarini tarbiyalash jarayonlarini qamrab olib, «siyosiy ishlab chiqarishni» aks ettiradi. Bunda siyosiy faoliyat amaliy jihatdan ijtimoiy guruhlar (sotsium) ning siyosiy hokimiyat uchun bo'lgan harakatlarini ifodalaydi, ma'naviy-nazariy jihatdan esa ijtimoiy munosabatlarni tabaqaviy dunyoqarash ruhida anglash, muayyan siyosiy g'oyalar, dasturlar ishlab chiqish va targ'ib qilishni nazarda tutadi. Umuman, siyosiy madaniyat kishilar faoliyatining manfaatli va tabaqaviy jihatdan o'ziga xos shakli bo'lib, siyosiy munosabatlarni tabaqalar, shaxslar tomonidan faol o'zlashtirish jarayonini bildiradi. Siyosiy madaniyat tarkibiga: mafkura, siyosiy tajriba va an'analar, siyosiy tashkilotlar, siyosiy faoliyat usullari kiradi.

Siyosiy madaniyatning mavjudlik usuli: jamiyatning siyosiy-madaniy boyligi; amaliy siyosiy madaniyatdan iboratdir. Jamiyatning siyosiy-madaniy boyligi- davlat boshqaruvining tarixiy tajribasi, siyosiy faoliyat vositalari, usullari, siyosiy bilimlar majmuidir. Amaliy siyosiy madaniyat esa- jamiyat, guruh, shaxs siyosiy hayotidagi mavjud madaniyatdir.

Siyosiy- madaniyat sotsial namoyon bo'lish shakli jihatidan jamiyat siyosiy madaniyatini sotsial guruhlar va shaxs siyosiy madaniyatiga ajratish mumkin. Jamiyat siyosiy madaniyati taraqqiyotning ma'lum bir bosqichidagi siyosiy-ijtimoiy qadriyatlar, siyosiy tuzilmalar, siyosiy faoliyat usullarining majmuidir. Shaxs siyosiy madaniyati esa, individ tomonidan jamiyatning siyosiy, mafkuraviy va ijtimoiy-ruhiy qadriyatlarini va usullarini o'zlashtirilishi hamda amalga oshirishi tizimidir. Shaxs siyosiy faoliyatida siyosiy madaniyatni bilish va amaliy faoliyatda qo'llash darajasining o'zaro bog'liqligi, yaxlit birligidan siyosiy madaniyat tarkib topadi.

Siyosiy madaniyat taraqqiyoti huquqiy madaniyat bilan bog'liq bo'lib, bu faqat qonunlarni bilish, huquqiy saviyadagina iborat bo'lmay, qonunlarga amal qilish va ularga bo'ysunish madaniyati demakdir. Umuman, huquqiy madaniyat- huquqiy ong, huquqiy munosabatlar, huquqiy faollikning birlikda namoyon bo'luvchi ma'naviy qadriyatlar tizimidir.

Iqtisodiy madaniyat tushunchasida iqtisodiy bilimlar va fikrlar uslubi bilan faol ishlab chiqarish, iqtisodiy faoliyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik omillari namoyon bo'ladi. Iqtisodiy madaniyat mazmunida madaniyat va iqtisodning o'zaro ta'sir xususiyatlari mavjud bo'lib, tarkibiga iqtisodiy ong, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy munosabatlar kiradi.

Iqtisodiy ong avvalo, kishilarning ijtimoiy ishlab chiqarishda o'z o'rnini anglashini bildirib, rasional bilimlarni, emotsional tuyg'ularni o'zida ifodalaydi. Iqtisodiy faoliyat tarkibiga moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish, mehnat va mehnat mahsulini o'zgartirish ham kiradi. Iqtisodiy faoliyat sub'ekti insondir. Mukammal fikr va yuksak ong faoliyatda moddiylashsagina iqtisodiy madaniyat hodisasiga aylanadi. Iqtisodiy tafakkur bilan iqtisodiy ong iqtisodiy odobning mezon bo'lib, iqtisodiy ong faoliyatning fikriy obrazidir.

Ijtimoiy munosabatlar iqtisodiy madaniyatning asosini tashkil qilib, ijtimoiy-iqtisodiy ongni belgilaydi, ularda o'z ifodasini topadi. Shuningdek, ijtimoiy munosabatlar ishlab chiqarish darajasini emas, balki mulk, taqsimot, iste'mol bilan bog'liq munosabatlarni aks ettiradi.

Iqtisodiy munosabatlar nomoddiy sohalarning ham qismi sifatida faoliyat jarayonida vujudga keladi, rivojlanadi, jamiyat iqtisodiy madaniyatini ifodalaydi. Iqtisodiy madaniyatning mazmunini kishilarning turli sohalarda maqsadga muvofiq ijodiy faoliyati, yangi sifat natijalarini tashkil etadi.

Jamiyat iqtisodiy madaniyatida shaxsning iqtisodiy madaniyati uning o'zini kamol toptirishini anglatib, nafaqat madaniyat qadriyatlarini yaratishi, boyitishi va iste'mol qilish darajasini, balki o'z erkinligini yangi bosqichga ko'tarishini ta'minlaydi.

Iqtisodiy madaniyat quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. **Bilish funksiyasi** – iqtisod fanlarining holati, fan asoslarining tajribaga tadbiiq etish usuli va yo'llarini bilib olishga da'vat etadi.

2. **Dunyoqarash funksiyasi** – asosan, ma'naviy-ruhiy mohiyatdagi iqtisodiy dunyoqarash bo'lib, iqtisodiy g'oyalar, qarashlar, tasavvurlar tizimidan iborat.

3. **Tarbiyaviy funksiya** – iqtisodiy madaniyatni egallash, bilimlar yig'indisini e'tiqodga aylantirishdagi bosh manba ehtiyojlar va manfaatlardir. Bilimlar aql-idrok va yurakdan o'zlashtirilganda e'tiqodga aylanadi.

4. **Amaliy funksiya** yoki ishlab chiqarish funksiyasi- bunda iqtisodiy madaniyat ma'naviy va amaliy ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega bo'ladi.

Axloqiy madaniyat – jamiyat, sotsium, individlar tomonidan axloqiy kamolat me'yorlariga erishish darajasidir. Kundalik turmushda, kishilar faoliyatida amal qiladigan va o'zlashtiriladigan axloqiy qadriyatlar axloqiy kamolat me'yorlari bilan bog'liqdir. Axloqiy madaniyat tarkibiga axloqiy ong, axloqiy munosabat va axloqiy faoliyat kiradi.

Axloqiy ong tarixan o'zgaruvchi axloqiy munosabatlarni anglatib, axloqlikning sub'ektiv jihatidir. Voqelikka va inson faoliyatiga qadriyat tarafidan munosabatda bo'lish axloqiy ongning muhim hususiyatidir.

Axloqiy munosabatlar ijtimoiy munosabatlarning alohida ko'rinishi bo'lib, axloqiy faoliyatga bog'liq holda kishilar o'rtasida tarkib topadigan o'zaro bog'liqlik va aloqalar yig'indisidir.

Axloqiy faoliyatda inson yoki jamiyatning axloqiy ongi, axloqiy munosabatlari yaxlit namoyon bo'lib, axloqiy talablar, fazilatlar insonparvarlik mohiyatini kasb etadi. Axloqiy faoliyat: axloqiy bilimlarni egallash; axloqiy tuyg'ularni shakllantirish; o'zini tarbiyalash; mehnatga mehr; axloqiy tarbiyalanganlik va hokozolardan tashkil topadi.

Axloqiy me'yorlar va qoidalar o'zida aniq tarixiy mazmun, muayyan jamiyatning ijtimoiy holatini aks ettiradi. Axloqiy madaniyat inson hulqining aniq ko'rinishiga ega bo'lmasdan mavjud bo'la olmaydi. Axloqiy madaniyat axloqiy ongdan tashqari kishilarning hulqi orqali reallashadi.

Jamiyatning axloqiy madaniyati mazmunan individ axloqiy madaniyatidan farq qiladi. Jamiyat axloqiy madaniyati axloqiy qadriyatlar tizimini ifodalaydi, shaxs axloqiy madaniyatida esa ana shu tizimning jihatlari individuallikda aks etadi. Bu ikki jihat bir-birini taqozo qiladi, bir-birini boyitadi.

Estetik madaniyat insonning ma'naviy-hissiy faoliyati bilan bog'langan munosabat va qadriyatlar tizimini ifodalaydi. Estetik madaniyat sohasi-bu, insonning tevarak atrofini o'rab olgan voqelikka nisbatan bo'ladigan munosabatda o'zini erkin namoyon etishdir. Bu erkinlikning mohiyati shundaki, inson predmetga, uning jinsi va turiga mos me'yorni topib gavdalantiradi, uni qayta ishlaydi.

Estetik madaniyat jamiyat madaniyatining ixtisoslashtirilgan qismi bo'lib, uning holatini san'at va estetik munosabatlar rivojlanishi bilan bog'lab tushuntirish mumkin.

Estetik munosabatlar va unga muvofiq keladigan estetik qadriyatlar tizimi estetik madaniyatning unsurlari hisoblanadi. Estetik madaniyatning xususiyatlari esa uning negizini tashkil etuvchi faoliyatning o'ziga hosligi bilan shartlangandir. Faoliyat amal qilmog'i uchun: faoliyat sub'ekti, faoliyat ob'ekti, faoliyatning o'zi bo'lishi kerak.

Madaniyat tizimida fan- moddiy va ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, fan ma'naviy ishlab chiqarishning mahsuli sifatida o'zida insonning mohiyatli kuchlarini ifoda etib, madaniyat hodisasi sifatida namoyon bo'ladi.

Fan madaniyat hodisasi sifatida bilimlarni ishlab chiqarish xususiyatlari nazarda tutiladi. Har qanday tasavvur va bilimlar singari fan ham ijtimoiy praktika, ijtimoiy ehtiyoj tufayli yuzaga keladi.⁸

Madaniyat tizimida din- insonning e'tiqod ramzi, oxirat va hayot tasavvurlarining ma'naviy va moddiy madaniyat sifatida namoyon bo'lishidir. Shuningdek, din barcha jamiyatlarda axloqni shakllantiruvchi soha bo'lib keldi va g'oyaviy-siyosiy yo'nalishlarga ega bo'ldi. Ibtidoiy davrlardan boshlab madaniyatning tarkibiy qismi sifatida shakllanib, jahondagi yirik madaniyatlar: budda, xristianlik, islom sivilizatsiyalarini yaratdi.

Qadriyat tushunchasi madaniyatshunoslikning asosiy tushunchalaridandir.

Ayrim tadqiqotchilar uni davrning ehtiyojini belgilaydi, ya'ni, tarixiy xususiyat kasb etadi deb hisoblasa, boshqa bir tadqiqotchi Rikkert aksincha, qadriyat doimiy, universal xususiyatga ega deydi. T. Parsons qadriyatni- me'yoriy andoza deb aytadi. Mazkur turli xil, hatto qarama-qarshi fikrlardan qadriyatning ma'nosi ko'p qirrali ekanligi anglanadi.

Qadriyat - kishilar hayotida o'ta ahamiyatli hodisadir. Uni madaniyat sohalari ro'yobga chiqargan hodisa sifatida bog'liqlikda anglash mumkin. Shunda xo'jalik, texnik, ijtimoiy, siyosiy, badiiy, ilmiy, axloqiy qadriyatlar ajraladi. Rasmiy nuqtai nazardan qadriyatni ijobiy va salbiy, o'ziga xos va doimiy, mustaqil va shartli tarzda farqlash mumkin. Moddiy nuqtai nazardan qadriyat hissiy (ya'ni oddiy his qilish organi)- bu hayotiy, maishiy, texnik, qoniqish qadriyati va boshqa; va ma'naviy-ilmiy, axloqiy, estetik, diniy va boshqalarga bo'linadi. Ayrim qadriyatlar (xo'jalik, texnik, siyosiy) tarixiy xususiyat kasb etib, ya'ni madaniyat, davr o'zgarishi bilan ular ham o'zgarib turishini batafsilroq o'rganish chog'ida aniqlash qiyin emas; boshqa qadriyatlar esa doimiy, universal xususiyatga ega (axloqiy, badiiy).

Yuqorida ta'kidlanganidek qadriyat ijtimoiy faoliyatni tartibga solib, individlar, guruhlar va jamiyatning muhim yutuqlariga erishuvini belgilaydi. Ijtimoiy qo'lamdagi mazmun darajasi bo'yicha qadriyat uzviylikga ega. qadriyatning dastlabki darajasi oddiy orasidan ajralgan aniq narsalar, holatlar, harakatlarning afzallari bilan bog'liq. Ikkinchi darajasi esa, ma'lum individga yaqin bo'lgan ijtimoiy guruhlar qiziqishga mos keluvchi obrazlar harakati yoki faoliyatning tanlanishi bilan bog'liq. Uchinchi daraja- bu eng yuksak umuminsoniy maqsadlardagi tanlanish bo'lib, bunda ezgulik, haqiqat, go'zallik, adolat, tartib, boylikka qarama-qarshi yovuzlik, yolg'on, hunuklik, betartiblik, qashshoqlik mujassamlikda namoyon bo'ladi yoki bu taqdir bilan bog'liq o'ta yuksak tanlash hisoblanadi (buddizm da nirvan, so'ffiylik da fano singari).

Qadriyatlarining ierarxiyaga asoslangan murakkab tizimida individdagi singari turli toifadagi umumning ham o'ziga xosligi asosiy va takroriy, markaziy va chetdagi, ustunlik va holatdagi tarzlarga ajratish mumkin. qadriyatlar ro'yxati har bir jamiyatning milliy va o'ziga xos sivilizatsiyasi bilan bog'liq holda keskin farqlanadi. hamma davrlarda, barcha xalqlarda eng yuksak qariyatlar ezgulik, hayot, mehnat, sevgi, haqiqat, baxt singari mezonlarda ifodalangan.

Qadriyatlarining muayyan jamiyat yoki sinfga mansub kishilar turmushi va madaniyatning haqiqiy yoki ideal ne'matlari bo'lgan tabiat va jamiyat hodisalarning mohiyatidir. Bu ne'matlarning qadriyatlar deyilishga sabab kishilar ularni qadrlaydilar, chunki bu qadriyatlar ularning shaxsiy va ijtimoiy turmushini boyitadi.

Qadriyatlar ichida eng asosiysi va umumiysi hayotdir. Hayotdan mahrum bo'lish qolgan barcha qadriyatlardan foydalanishni yo'qqa chiqaradi, qolgan qadriyatlar aslida, hayot ne'matlarining mohiyatidir, madaniy qadriyatlardir.

Qadriyatning hayotdagi o'rni va ahamiyati baholash tufayli belgilanadi. Baholash esa insonlarning ehtiyojlari, manfaatlari, maqsadlari, qiziqishlaridan kelib chiqadi. Ayrim hollarda ehtiyoj va manfaatlar bir-biriga zid kelishi mumkin. Muayyan ijtimoiy guruh, millat, sinflar uchun oliy qadriyat hisoblangan hodisalar boshqalar uchun qadriyat bo'lmasligi mumkin. Tabiat

⁸ M.Abdullaev. Madaniyatshunoslik asoslari. Far'ona, 1998 y., 40-bet.

va jamiyat hodisalarini qadriyat turkumiga kiritish va kiritmaslik kishilarning ehtiyojlari, manfaatlari, orzu-istaklari, maqsadlari bilan belgilanadi.

Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan, millat, elat va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan tabiat va jamiyat hodisalari majmui tushunilmog'i lozim.

Qadriyatlar ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, kishilarning amaliy faoliyati jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Ular mohiyatiga ko'ra turlarga bo'linadi. Avvalo, inson va uning hayoti eng oliy qadriyat hisoblanadi. Inson ehtiyojlarini qondirishda tabiiy qadriyatlar: yer va yer osti boyliklari, boshqa tabiat ne'matlari katta ahamiyat kasb etadi.

Inson mehnati, aqli bilan yaratilgan moddiy boyliklar moddiy qadriyatlar hisoblanadi. Madaniy-ma'naviy qadriyatlarga ilmiy-texnikaviy va intellektual imkoniyatlar yaratgan boyliklar mansub. Shuningdek, jamiyat taraqqiyotida, inson hayotida ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar: erkinlik, tenglik, birodarlik kabilar ham o'rin tutadi. Ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar ichida istiqbol tufayli qo'lga kiritilgan barqarorlik, tinchlik, totuvlik alohida ahamiyatga ega.

Qadriyatlar amal qilish doirasiga ko'ra milliy, mintaqaviy va umuminsoniy turlarga bo'linadi. Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lib, u millatning tili, madaniyati, tarixi, urf-odatlarini, an'alarini, jamiki moddiy va ma'naviy boyliklarini, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Mintaqaviy qadriyatlar iqtisodiyoti, madaniyati, tarixi, tili, dini, urf-odat va an'analari mushtarak bo'lgan xalqlar manfaatlariga xizmat qiladigan tabiiy va ijtimoiy hodisalar majmuasini tashkil etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar mazmuni jihatdan chuqur va keng bo'lib, umumbashariy ahamiyat kasb etadi. Umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishiga muvofiq keladi.

Milliy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar bilan qancha ko'p uyg'unlashgan bo'lsa, ularning taraqqiy etishiga shu qadar keng imkoniyat ochiladi.

Umuminsoniy qadriyatlar turkumiga insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan umumbashariy muammolar kiradi. Bular: Yer yuzida ilm-fanni taraqqiy ettirish, tinchlikni saqlash, qirg'in qurollarini to'xtatish, tabiatni muhofaza qilish va hokazolardir⁹.

Nazorat uchun savollar

1. Umuminsoniy madaniy qadriyatlar - butun dunyo taraqqiyoti va kelajagi asosi (Esse).
2. Moddiy va ma'naviy madaniyat aloqadorligi, yutuqlari buyicha (Krossvord tayyorlash).
3. Madaniy meros – dunyo xalqlarining umumiy mulki.
4. O'tmishdan - kelajakka o'tish jarayonida madaniy meros mazmunini o'zgaruvchanligi.
5. Hozirgi zamon madaniyatshunoslik fani bilan bog'liq bilimlarning ahamiyati nimada?

Mustaqil ish savollari

1. Madaniyatshunoslik fanining ijtimoiy va tabiiy fanlar tizimida tutgan o'rni. Tayanch iboralar: madaniyatshunoslik va falsafa, jamiyat va madaniyat, madaniyat va ilmiy taxlil, madaniyatshunoslik fanining joriy etilishi.
2. «Madaniyat» ijtimoiy munosabatlar tizimi sifatida. Tayanch iboralar: «madaniyat» tushunchasi va mohiyati, madaniyatning ijtimoiy vazifalari, madaniyatning rivojlanish bosqichlari, madaniyat turlari.
3. «Madaniyat»ning tarkibiy tuzilishi turlari va vazifalari. Tayanch iboralar: madaniyatning tarkibiy tuzilishi, vazifalari, madaniyat mezonlar tizimi sifatida, madaniyat insoniyat «xotirasi» sifatida.

ADABIYOTLAR

15. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. –T.: “O'zbekiston”, 2003 y.
16. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch – T., “Ma'naviyat” 2008.
17. Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. T., O'zbekiston, 2009.
18. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz-vatanimiz taraqqiyoti va halqimiz farovonligini yanada yuksaltirish. T., “O'zbekiston”, 2010.
19. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: “O'zbekiston”, 1999 y.

⁹ J.T'lanov. Qadriyatlar falsafasi. T., 1998 y. 10-20 betlar.

20. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. T., Sharq. 1999.
21. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. (Perzident Islom Karimovning “Nezavisimaya gazeta” muxbirining savollariga javoblari). –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.
22. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e’tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. – T.: O‘zbekiston, 2000 y. 11-bet.
23. Karimov I.A Biz tanlagan yo‘l – demokratik taraqqiyot va ma’rifiy dunyo bilan hamkorlik yo‘li. 11-jild. –T.: “O‘zbekiston”, 2003 y.
24. Karimov I.A. O‘zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo‘lmaydi. –T.: “O‘zbekiston”, 2005 y.
25. Akramov Sh. va boshqalar. O‘zbekistonning madaniy obidalari. –T.; «O‘zbekiston», 1993.
26. Madaniyat va ma’naviyat muammolari.-T.; «Meros», 1994.
27. Jo‘raev N. Yuksalish. – T.; «O‘zbekiston», 1995.
28. Xayrullaev M. O‘zbekistonda ijtimoiy falsafiy fikrlar tarixidan.-T.; «O‘zbekiston», 1995

Qo‘shimcha adabiyotlar

6. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson ahloqi. –T.; «Yozuvchi», 1996.
7. Abdullaev M. Madaniyatshunoslik asoslari asoslari. “Farg‘ona”, 1998.
8. Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi. – T.: «O‘zbekiston», 1998.
9. Boboev X va boshqalar. Madaniyatshunoslik asoslari.-T.; 2001.
10. Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. – “Toshkent”, 2001.